

Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка

І. В. Рибак

**РОСІЙСЬКА ІМПЕРІЯ:
ПОЛІЕТНІЧНІСТЬ,
ТЕРИТОРІАЛЬНЕ РОЗШИРЕННЯ,
ЗАНЕПАД ТА РОЗПАД**

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

Кам'янець-Подільський
2017

УДК 947
ББК 63,3/2
Р90

Рекомендовано до друку вченою радою
Кам'янець-Подільського національного університету
(протокол № 12 від 30 листопада 2017 р.)

Рецензенти:

В. М. Батушанський, доктор історичних наук, професор
(Чернівецький національний університет імені Ю. Федьковича);

С. А. Копилов, доктор історичних наук, професор
(Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка).

Науковий редактор:

В. С. Степанков, доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського
національного університету імені Івана Огієнка.

Рибак І. В.

Р90 Російська імперія: поліетнічність, територіальне розширення, занепад та розпад : навчальний посібник / **І. В. Рибак.** — Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2017. — 132 с.

У навчальному посібнику проаналізовано історію Російської імперії, її поліетнічність, територіальну експансію, занепад та розпад на початку ХХ ст. Розраховано на викладачів, учителів й студентів, усіх хто цікавиться історією Росії.

УДК 947
ББК 63,3/2

© **Рибак І. В.,** 2017

ЗМІСТ

ВІД НАУКОВОГО РЕДАКТОРА.....	6
ПЕРЕДНЄ СЛОВО.....	8
<i>Розділ I. ІМПЕРІЯ РОМАНОВИХ: НАРОДИ, КОНФЕСІЇ, ІМПЕРСЬКА ПОЛІТИКА</i>	11
1.1. Поліетнічний склад Російської імперії.....	11
1.2. Релігійна та конфесійна палітра народів держави.....	13
1.3. Російська імперія: характер, особливості та статус росіян.....	17
<i>Розділ II. РЕГІОНИ З ОСОБЛИВИМ СТАТУСОМ</i>	24
2.1. Велике Князівство Фінляндське – широка автономія.....	24
2.2. Прибалтійський (Остзейський) край. «Німецький баронський порядок».....	28
2.3. Королівство (Царство) Польське – від широкої автономії до Привіслянського краю.....	31
<i>Розділ III. НАРОДИ ЗАХІДНОГО КРАЮ</i>	38
3.1. Литва в імперській політиці.....	38
3.2. Білоруські землі – об’єкт посиленої русифікації.....	40
<i>Розділ IV. БЕССАРАБІЯ ТА КРИМ ПІД СКІПЕТРОМ ЦАРСЬКОЇ ВЛАДИ</i>	43
4.1. Молдовани (румуні) у складі імперії.....	43
4.2. Кримсько-татарський народ: дискримінація, еміграція, спроба національного відродження.....	47
<i>Розділ V. БИТВА ЗА КАВКАЗ ТА ІМПЕРСЬКА ПОЛІТИКА В РЕГІОНІ</i>	49
5.1. Вхідження Закавказзя до Російської імперії.....	49
5.2. Кавказька війна з гірськими народами.....	57
<i>Розділ VI. НАРОДИ ПРИУРАЛЛЯ Й ПОВОЛЖЯ</i>	67
6.1. Етноси Приуралля та їх адаптація.....	67
6.2. Народи Поволжя: особливості національного життя та менталітету.....	69

<i>Розділ VII. ЕТНОСИ СИБІРУ ТА РОСІЙСЬКІ ВОЛОДІННЯ У ПІВНІЧНІЙ АМЕРИЦІ</i>	74
7.1. Російська колонізація Сибіру та його етноси.....	74
7.2. Володіння у Північній Америці та їх продаж	79
<i>Розділ VIII. ЗАВОЮВАННЯ Й ІНКОРПОРАЦІЯ ДО СКЛАДУ ІМПЕРІЇ СЕРЕДНЬОЇ АЗІЇ</i>	82
8.1. Російська експансія та колонізація Казахстану.....	82
8.2. Останнє територіальне придбання — завоювання півдня Середньої Азії та її колоніальний статус	87
<i>Розділ IX. НЕАВТОХТОННІ НАРОДИ РОСІЇ</i>	102
9.1. Німецьке населення	102
9.2. Євреї та єврейське питання в імперії.....	104
<i>Розділ X. РОСІЙСЬКА ІМПЕРІЯ ДОБИ ПІЗНЬОГО САМОДЕРЖАВСТВА: ЗАНЕПАД ТА РОЗПАД</i>	108
10.1. Національне питання та пробудження націй	108
10.2. Великодержавна національна політика царизму.....	112
10.3. Радикалізація національних рухів.....	115
10.4. Розпад Російської імперії.....	117
ВИБРАНА БІБЛІОГРАФІЯ	120
КАРТОСХЕМИ.....	126

ВІД НАУКОВОГО РЕДАКТОРА

Високоповажний читачу! Взята до рук і розгорнута Вами книга Івана Васильовича Рибачака (відомого вченого, кандидата історичних наук, професора, член-кореспондента Української академії історичних наук, завідувач кафедри, архівознавства спеціальних історичних та правознавчих дисциплін історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, автора і співавторстві понад 300 наукових праць, у т.ч. 15 монографій) має істотно відмінну від тисяч інших історію свого написання. Від першої й до останньої сторінки вона створювалася в екстремальних умовах щоденної відчайдушної боротьби автора з невиліковною хворобою за життя, що непомітно, але неухильно, згасало. Нам (його колегам) було невимовно боляче дивитися на змарніле обличчя (незмінними залишалися густі, широкі чорні брови й владний погляд очей) й фізичну кволість організму (інколи, коли піднімався на третій поверх факультету, кілька разів зупинявся на перепочинок). Однак, знаходив внутрішні (вольові й інтелектуальні) сили без зривів читати лекції, проводити семінарські заняття й засідання кафедри, відвідувати вчені ради тощо. Не могла не вражати виняткова стійкість (самурайського взірця) з якою переносив усі тягарі життя, що випали на його долю. Хоча ніхто з рідних не обмовився йому після операції, що в нього онкозахворювання, Іван Васильович, здогадувався, що лежить на смертному ложі, про що мені особисто у кількох приватних розмовах відверто натякав.

І ось у такій, більш ніж критичній, ситуації знаходив насагу писати: розробляв навчальний посібник для студентів, який виявився лебединою піснею його науково-методичного таланту. Десять за 2-3 тижні до смерті (нитка життя обірвалася 21 квітня 2017 р.) він підійшов до мене і звернувся з таким проханням: «Валерію Степановичу, я знаю, що Ви зайнята людина і не маєте вільного часу, знаю про Ваші проблеми зі зором, однак прошу стати науковим редактором написаного посібника». А через 2-3 секунди паузи, подивившись в очі, тихо промовив: «Я вже його навряд чи побачу». Я пообіцяв зробити все, що у моїх силах, на що отримав відповідь: «Знаю».

Даний посібник є свого роду унікальним в українській і російській науково-методичній літературі. Бо ніхто до Івана Васильовича не зробив спроби максимально стисло і водночас об'ємно розглянути увесь комплекс найважливіших проблем виникнення, існування, занепаду і розпаду Російської імперії у ракурсі її політичності й територіального розширення. Заслугу

Автора вбачаємо у тому, що він спромігся у надзвичайно доступній для студентів формі вияснити як найскладніші теоретичні аспекти даної теми, так і подати цінний довідковий матеріал про етнічну й релігійну приналежність націй, народів й етнічних груп Російської імперії по районах, їх чисельність, спосіб господарювання, традиції буття тощо. Зокрема:

- визначив спільні і відмінні риси Російської імперії у порівнянні з іншими світовими імперіями XVIII — початку XX ст.;
- розкрив особливості статусу росіян в імперії та їх відносин з іншими народами;
- з'ясував специфіку колоніальної політики російського самодержавства щодо населення різних регіонів імперії;
- аргументовано довів великодержавний характер національної політики російських владних структур, що одностайно заперечують сучасні російські історики;
- сформулював причини занепаду і розпаду Російської імперії;
- структурував статус тих чи інших регіонів у залежності від отриманих прав і привілеїв місцевого населення;
- охарактеризував становище неавтохтонних народів Росії й причини появи єврейського питання.

Внаслідок цього посібник безперечно стане помічним у вивченні Російської імперії не тільки студентам, але вчителям й науково-педагогічним працівникам, котрі захочуть поглибити свої знання.

Насамкінець висловлю щиро вдячність кандидату історичних наук, доценту, декану історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка Володимирі Анатолійовичу Дубінському й провідному фахівцю інформаційно-комп'ютерної лабораторії історичного факультету Пігович Ірині Олексіївні за надану допомогу у редагуванні тексту та його підготовці до друку.

22 листопада 2017 р.

Доктор історичних наук, професор Степанков В. С.

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

*«У всякого своя доля
І свій шлях широкий:
Той мурує, той руйнує,
Той неситим оком
За край світа зазирає, –
Чи нема країни,
Щоб загарбать і з собою
Взять у домовину»*

Тарас Шевченко.
Поема «Сон»

*«Стоїть в селі Суботові
На горі високій
Домовина України,
Широка, глибока.
Ото церков Богданова.
Там-то він молився,
Щоб москаль добром і лихом
З козаком ділився.*

*Мир душі твоєї, Богдане!
Не так воно стало;
Москалики, що заздрили,
То все очухрали».*

Тарас Шевченко.
«Стоїть в селі Суботові»

*«І вам слава, сині гори,
Кригою окуті.
І вам, лицарі великі,
Богом не забуті.
Борітеся – поборете,
Вам бог помагає!
За вас правда, за вас слава
І воля святая!»*

Тарас Шевченко.
Поема «Кавказ»

На думку відомого історика й публіциста Роя Медведева, чотири головні події визначили політичну історію ХХ століття. Це революція 1917-1922 рр. в Росії, результатом, якої став розпад Російської імперії та утворення Радянського Союзу; Друга світова війна, результатом, якої стала спроба створення нової світової імперії – фашистського третього рейху й утворення нової системи міжнародних відносин; розпад колоніальних імперій і утворення десятків незалежних держав і, нарешті, розпад Радянського Союзу, наслідком якого стала поява на політичній карті світу п'ятнадцяти нових держав.

В історії людства занепад і загибель великих імперій – це невинятковий період: за останні три тисячі років були створені і розпалися десятки з них. Одні проіснували декілька століть, інші не протрималися й декілька десятків років. З формальної точки зору в

цьому ряду може знаходитися і Російська імперія (1721-1918 рр.), яка налічує трьохсотлітню історію територіального розширення. Її виникнення та розпад багато істориків вважають незвичайними, вони викликають багато дискусій, суперечок, сумнівів щодо її характеру, особливостей розвитку тощо. Феномен Російської імперії, насамперед, пов'язаний з тим, що вона з'явилася й територіально розширювалася за рахунок і в результаті насамперед військової потуги росіян, їх агресивності, експансії по відношенню до прилеглих слабких сусідів: Речі Посполитої, Османської імперії, Персії, Китайської імперії та інших країн. Завдяки мілітарній силі, а не економічній могутності, росіянам вдалося створити у XVIII — на початку ХХ ст. велетенську поліетнічну імперію, що охоплювала значну частину Європи, Азії і навіть Північну Америку.

Саме такий підхід у територіальному розширенні кордонів імперії помітив декабрист Олександр Бестужев, виклавши її у досить цікавому діалозі між драгунським капітаном і відставником-полковником:

«Вы все хотите завоевать огнем и мечом — замечает полковник.

— А разве могут быть другие методы — ответил капитан.

— Ошибаетесь, почтеннейший, самые прочные и самые спрavedливые завоевания бывають с помощью плуга или рублем в руках».

Як свідчить історія, за наявності певної політичної зрілості етносів, включених до складу багатонаціональних імперій за допомогою військових методів, утримання їх в одній державі можливе лише за допомогою тієї ж сили, насамперед, мілітарної. Як тільки імперії виявляють відсутність такої сили, вони розпадаються. Це підтверджує історичний досвід. Після Першої світової війни розвалилися три великі імперії, які зазнали поразок: Росія, Австро-Угорщина, Османська Порта.

Поразка фашистської Німеччини у Другій світової війні призвела не лише до втрати всіх територіальних надбань третього рейху, але й до розпаду самої Німеччини. Не змогли ослаблені у Другій світовій війні втримати свої колоніальні володіння Британська, Французька, Іспанська, Португальська, Нідерландська колоніальні імперії. Розпався ослаблений Радянський Союз.

Історія, як відомо, вчителька життя, але її ніхто не слухає. Очевидно, що не існує політики, яка б взагалі могла запобігти розпаду будь-якої імперії, проте може бути політика здатна здійснити менш болюче, але необхідне, цивілізоване виважене розлучення пригноблених народів в ім'я майбутнього їхнього співжиття, співпраці, співробітництва. Це ще раз наочно продемонстрував розпад Радянської імперії, який Володимир Путін називає «геополітичною катастрофою» і мріє відродити нову Російську імперію. Розпад Радянського Союзу, крах т.з. «соціалістичного табору» не став уроком для нинішньої путінської Росії, яка з ма-

нікальною впертістю намагається відродити імперію, поклавши в її основу ідеологічну парадигму — ідею «русского мира». І знову на постсоюзному просторі ллється кров і проливаються сльози в ім'я Великої Росії.

З огляду на це, пропонований посібник є актуальним і важливим. Хронологічно він охоплює період кінця XVIII — поч. XX ст. Російської імперії і включає її територіальне розширення, поліетнічність, занепад і розпад. Структурно він поділяється на декілька блоків. До першого входять регіони з особливим статусом: Королівство (Царство) Польське, Остзейський край, Велике Фінляндське князівство, другий — регіон Західного краю: Литва та Білорусь. Третій — південно-західні окраїни: Бессарабія та Крим, четвертий — завоювання та інкорпорація Кавказу й Середньої Азії, п'ятий — адаптація й становище народів Сибіру, етносів Приуралля та Поволжя і нарешті становище неавтохтонного населення імперії: німців та євреїв. Доповнює і поглиблює знання даної проблеми вибрана бібліографія, яка включає найголовніші українські, радянські, сучасні російські й закордонні публікації, а також низку запропонованих картосхем.

Посібник розрахований для студентів історичного факультету. Навмисно до нього не включено Україну, оскільки її історія в межах Російської імперії глибоко вивчається у відповідних курсах історії України XIX — поч. XX ст.

Розділ I

ІМПЕРІЯ РОМАНОВИХ: НАРОДИ, КОНФЕСІЇ, ІМПЕРСЬКА ПОЛІТИКА

*«Дерево не принесе восени плодів,
якщо воно не цвіло весною»*
Латинський крилатий вислів

1.1. ПОЛІЕТНІЧНИЙ СКЛАД РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

«Жодна інша держава на землі не виявляє такої суміші й розмаїття жителів, як Росія. Росіяни й татари, німці й монголи, фіни й тунгуси живуть тут на незмірних віддалях у найрізноманітніших кліматичних зонах як співгромадяни однієї держави, однак аж до найдивовижніших контрастів різні своєї будовою тіла, мовою, релігією, способами життя та звичаями» — писав наприкінці XVIII ст. Генріх Шторх, який мешкав тоді в Росії. Цю національну й релігійну строкатість та багатолікість підтвердив перший Всеросійський перепис населення 1897 р. На початку XX ст. у ній проживало понад 200 народів, народностей, етнічних груп. В бланках перепису не існувало пункту про національність, а була лише графа про рідну мову й віросповідання, яка не завжди співпадала з національністю. Найбільш багаточисельними були слов'яни, які розмовляли 16-ма мовами. До 1917 р. термін «росіяни» вживався як загальна назва трьох східнослов'янських народів: великорусів (росіян), малорусів (українців), білорусів. Великорусів налічувалося 55,4 млн. осіб (47,8%), малоросів — 22 млн. осіб (19%), білорусів — 5,9 млн. осіб (6,1%). Разом вони склали абсолютну більшість населення — 83,3 млн. осіб або (71,9%).

На другому місці знаходилися тюркські народи — 4 млн. казахів 3,7 млн. татар. В Росії була найбільша в світі єврейська діаспора — 3,8 млн. осіб (або 3,3%) і ще 2 млн. осіб жили в Польщі). Шість народів мали чисельність 1,4 — 1 млн. осіб: латиші — 1,4 млн., німці — 1,4 млн., молдовани — 1,2 млн., вірмени — 1,2 млн., мордва — 1,0 та естонці біля 1 млн. осіб. Таким чином, лише 12 народів нараховували більше 1 млн. осіб кожен і склали 90% населення.

В Росії проживала велика кількість малих народностей та етносів, які нерідко нараховували по декілька тисяч або декілька сотень осіб. Проте їх чисельність зменшувалася. Після перепису 1897 р. до 1911 р. скоротилася чисельність вогулів (мансі) з 7446 до 6814 осіб, камчадалів з 2805 до 2182, гіляків з 4649 до 4298 і юкагірів з 754 до 723 осіб.

За віросповіданням автохтонні народи можна поділити на християн східного обряду — росіяни, українці, білоруси, молдовани, грузини, вірмени та інші. Всього в Росії нараховувалося 87,1 млн. — православних (76% населення); християн західного обряду — 1,5 млн.; католиків (1,2%) без Польщі; 3,6 млн. — народи, які сповідували іудаїзм; 1,2 млн. протестантів (2,5%) — фіни, естонці, латиші, литовці та 13,9 млн. мусульман (11,9%). Окрему групу складали неавтохтонні народи, які переселилися до Росії: євреї — іудаїзм, німці — лютеранство, калмики, тувинці й буряти — буддизм (ламаїзм). Незначну групу становили язичники — шаманісти — це етноси Сибіру, Далекого Сходу тощо.

Особи нехристиянських релігій офіційно називалися інородцями. В більш точному юридичному трактуванні до них зараховувалися «деякі племена — переважно монгольські, тюркські та угро-фінські, які за правами стану і за управлінням були поставлені в особливе становище». Таких нараховувалося 6,6%, але вони керувалися Статутом 1822 р. про інородців, розробленим М. Сперанським. Для них державні податки замінювалися особливим збором (ясак, податок на худобу, кибиточний податок тощо). Вони користувалися правом управління і суду за своїми звичаями, вибраними родовими старшинами і родоначальниками, а загальним судам підлягали лише за тяжкі злочини.

Отже, Російська імперія XIX — початку XX ст. була поліетнічною за своїм складом і багатолікою за віросповіданням, євразійською за характером. У підручнику «Новейшая история Отечества» в двох томах. Т.1. (За редакцією професорів О.Ф. Кісельова, Є.М. Щагіна. М. 2002, с.12.) безпідставно стверджується у дусі уваровської теорії «офіційної народності», що до початку XX ст. завершилося утворення «єдиної Російської імперії». Внаслідок чого сформувалася унікальна держава, багатонаціональне населення якої об'єднувалося спільністю етнічних й економічних зв'язків, державних кордонів. А постійні переміщення населення призвели до широкого територіального змішування етносів і стирання етнічних кордонів. За відокремлення від Росії виступали лише польські, частково фінські та західноукраїнські сепаратисти. Головну роль у розвитку російської державності відігравали росіяни (великороси), які все більше розселялися по країні. На переконання авторів підручника, дякуючи притаманним їм рисам національного характеру, насамперед, людинолюбства й толерантності, вони дружно жили з місцевими народами, підтримуючи з ними добросусідські стосунки. Свого часу Тарас Шевченко саркастично висміяв теорію «офіційної народності» наступними словами: «Від молдаванина до фіна. На всіх язиках все мовчить, Бо благоденствує».

Російська імперія була дуже етнічно строкатою. Насправді на початку XX ст. національне питання у ній стало вкрай гострим і призвело до її розпаду, а не до виникнення нової історичної спільноти.

1.2. РЕЛІГІЙНА ТА КОНФЕСІЙНА ПАЛІТРА НАРОДІВ ДЕРЖАВИ

Поміж етносів Російської імперії були представники **чотирьох світових релігій: християнства, іудаїзму, ісламу й буддизму**. Крім цього, тут проживали й прибічники природних релігій, передусім **шаманізму**. Християни мали кількісну перевагу. Найчисельнішими серед них були прихильники **православ'я** — східна гілка християнства, одним із трьох основних його напрямків (поряд з католицизмом і протестантизмом). В основу православ'я покладено Святе Писання (Біблія — Старий і Новий Заповіт) і Святе Передання (постанови Вселенських і Помісних соборів, твори «Отців Церкви» тощо. Для православ'я характерні багато прикрашені храми (церкви), урочисте і тривале богослужіння, значна кількість релігійних свят, серед яких великими є дванадцять, а також свята, присвячені багаточисельним святам, чудотворним іконам — всього їх понад 200. У свята гріхом є праця. Особливу групу складають престольні (храмові) свята, присвячені подіям і персонажам священної історії, на честь яких збудовано храм. Досить тривалими є заборони на їжу м'ясну, рибну, молочну, встановлені під час багатоденних (весняний — великий, літній — петрівський, осінній — успенський, зимовий — різдвяний) та одноденних (середа, п'ятниця, а інколи понеділок) постів.

Серед 14 автокефальних православних церков, найбільшою є Російська православна церква, яка з XVIII ст. знаходилася цілковито під контролем держави. Вона здійснювала дискримінаційну політику щодо відступників від православної віри. Дозволялося лише православне місіонерство, а перехід православної особи в іншу віру заборонявся. І навпаки — перехід у православ'я стимулювався різними приманками. Православні зрівнювалися у правах з росіянами, хоча могли належати до інших етнічних груп. Православному населенню протиставлялися іновірці. Через православне хрещення відбувалася русифікація не лише окремих осіб, але й чисельних неросійських етнічних груп.

Після поділів Польщі під вплив російського православ'я потрапили численні вірні уніатської церкви, що перебувала під главенством римського Папи, але дотримувалася східного візантійського обряду. Виникла греко-католицька церква на основі Брестської унії 1596 р. У 1839 р. вона ліквідується, за винятком Холмської єпархії.

У Російській імперії православними були такі етнічні групи: росіяни, переважна більшість українців, більша частина білорусів, румуни Бессарабії, греки, болгар, гагаузи, грузини, осетини, карели, комі, чуваші, мордва, черемиси, вотяки, якути та дрібні етноси Сибіру. Окрему групу православних склали **старовіри**. Їх прибічники не прийняли реформу нової церковної обрядовості патріарха Никона і залишилися вірними дореформеному

обряду. Російська православна, церква переслідувала розкольників, як іновіриців. У 1825, 1831 і 1853 рр. створювався спеціальний таємний комітет для розробки заходів боротьби з розколом. У 1841 р. відбувся розгром старообрядницьких монастирів на річці Великий Іргіз, які були закриті. Проте це не розв'язало проблеми розколу в православ'ї. Старообрядці не були єдиною організацією. Серед них існувало два напрями — «попівці», котрі приймали священство і «безпопівці», які його не сприймали. Вони поділялися на безліч течій й сект. Не зважаючи на вороже ставлення влади, кількість розкольників і сектантів сягнула 8-9 млн. осіб, що удесятеро перевищувало офіційні відомості.

У зв'язку з поділами Польщі прибічники римо-католицизму складали в Росії до 10% населення і стали найбільшою неправославною громадою. **Католицизм** визнає верховну владу і непогрішимість Папи, що є його основною догматичною особливістю. Він вважається намісником Христа на Земліта є правителем церковної держави Ватикану. Віровчення католицизму дещо відрізняється від православного за своєю обрядовістю. Католицьке духовенство приймає обряд безшлюбності (целібат). У богослужінні використовується латинська мова. Католицьким храмом є костел. Католиками були поляки, литовці, частина білорусів, українців Правобережної України, латишів, і німецьких колоністів. Їх без будь-якого погодження з Римським Апостольським престолом було спочатку організовано в Могилівську архієпархію, а на початку XIX ст. (за винятком католицької церкви Королівства Польського, згодом організовану у Варшавську архієпархію) підпорядкували Римо-католицькій державній консисторії Петербурзького Головного управління духовних справ чужоземних конфесій.

Третю групу християн Росії складали прибічники **протестантизму**, який істотно відрізнявся від католицизму і православ'я. Найбільш важлива догматична відмінність полягала у твердженні про безпосередній зв'язок людини з Богом без посередництва церкви. Протестанти вірять, що Божа благодать дарована людині прямо від Бога без її втручання. Це вчення обґрунтувало відмову від церковної організації на зразок католицької. В зв'язку з цим релігійний культ у протестантизмі істотно скорочений (молитва за одну годину — штунде), спрощений і здешевлений. У ньому збережено лише 4 релігійних свята: Різдво, Великдень, Воскресіння і Вознесіння; як правило, відсутнє поклоніння іконам і мощам; кількість таїнств зведена до двох (хрещення і причащення); богослужіння складається переважно з проповідей і співу псалмів, читання Біблії. Протестанти були лютеранами і складали 5% населення, серед них: фіни, естонці, більша частина латишів та німців. Вони відзначалися високим освітнім рівнем, який, за підтримки церкви, доходив також і до се-

лянських низів. У 1832 р. російська держава посилила контроль за протестантами, підпорядкувавши їх, за винятком Фінляндії і Польщі, євангелістко-лютеранській церкві, центр якої знаходився в Петербурзі. Лютеранським молитовним домом є кірха.

Із входженням Вірменії до складу Російської імперії з'явилася **Вірмено-Григоріанська церква**, одна з найдревніших християнських церков, заснована ще в IV ст. Значну роль у її виникненні відіграв єпископ Григорій, котрого за церковною традицією називають Просвітителем. За розповсюдження християнства серед вірмен його іменем й названа церква. Особливістю віровчення Вірмено-Григоріанської держави є **монофізитство**. Це християнсько-богословське вчення, що виникло у Візантії в V ст. Його засновник константинопільський архімандрит Євтихій стверджував, що Христу притаманна лише одна природа — «божественна», а не «боголюдська». Завдяки такій відмінності, Вірмено-Григоріанська церква знаходиться поза католицизмом, православ'ям і протестантизмом, хоча в догматичному і культовому відношеннях є близькою до православ'я. Очолює церкву архірей з титулом верховний патріарх-католикос всіх вірмен, який має резиденцію в Ечміадзинському монастирі.

Євреї, які жили в межах осілости, творили замкнені групи. На їх культуру і побут, співжиття суттєво впливала релігія — **їудаїзм**. Його основні догмати стверджують віру в єдиного Бога — Яхве, як творця неба і землі (спочатку його визнало Богом плем'я Іуди — звідси і назва їудаїзму, а згодом всі євреї), віра в те, що він керує всім світом, але більше всього опікується євреями, як «боговибраним народом» Ізраїля, прихід месії, наближення кінця світу і воскресіння мертвих. Для їудаїзму характерна величезна кількість обрядів, молитов, постів і свят. Все життя віруючих визначає 13 заповідей, викладених у Торі (П'ятикнижжя), які отримали подальший розвиток в Талмуді. Євреї були зорганізовані в **кагали** — самоврядні громади, побудовані за теократичним принципом. Главою кагалу був **рабин**, який мав право суду, покарання і відлучення. І, хоча кагальська система була заборонена у 1844 р., вона продовжувала реально діяти. Саме завдяки їй розвивалася єврейська освіта: початкова школа (хедер), а також вища школа Талмуду (ешіван), що давала хлопцям релігійну освіту. Культовою спорудою іудеїв була синагога.

Мусульмани Росії сповідували **іслам**: головним чином **сунітського напрямку**. Головний догмат ісламу — визнання єдиного істинного Бога — Аллаха і його пророка Мухаммеда. Багатобожжя розглядалося як смертний гріх. Канонічний Аллах — «творець небес і землі і всього, що знаходиться на них» — возвеличується і володарює над людьми. Самостійна поведінка людини, її незалежні судження і думки викликають страшний гнів Аллаха. **Коран** — запис проповідей, виголошених пророком Мухаммедом у формі пророчих одкровенень — зобов'язує мусульман виконувати щоден-

ні молитви, дотримуватися посту, здійснювати паломництво. Крім того, мусульманин повинен платити майновий податок (аз-закат) і давати добровільні пожертви (садака). Священна війна за розповсюдження ісламу — джихад — вважається проявом благочестя. В VII-XI ст. в ісламі відбувся глибокий розкол — мусульмани поділилися на прибічників двох основних напрямів їх релігії: **сунізму і шіїзму**. Більшість склали суніти, які називають себе ортодоксальними і правовірними (на відміну від шіїтів). Вони роблять акцент на необхідності виконання Сунни (вчинки і вислови Мухаммеда та його сподвижників, зафіксовані у 6 збірках (хадисах)). Верховним правителем мусульманської громади, яка має всю повноту духовної і світської влади, суніти визнали халіфа з династії Омейядів як наступника пророка Мухаммеда, а шіїти — халіфа Алі. Прихильники шіїзму вважають, що в Корані одна сура («Два світила») і декілька віршів, в яких обґрунтовано особливі права халіфа Алі, навмисно не включені до османської редакції цієї книги. Шіїти визнають лише ті хадиси (розповіді Мухаммеда і його сподвижників, а також висловлювання Пророка), які стосуються Алі та його прибічників. Подібно до єврейських, життя у спільнотах мусульман визначалося установленими релігійними традиціями. Важливу роль відіграв мулла, який поєднував відправлення культу з викладанням у нижчій школі Корану (мактабі) та обов'язками кадї (судді), який розглядав цивільні й кримінальні справи на основі шаріату (зводу мусульманського права, розробленого на основі Корану і Сунни) та адатів — сукупності звичаїв, які складають звичаєве право мусульман. Мусульманським культовим храмом є мечеть. Мусульманами в Росії були татари, узбеки, таджики, азербайджанці, етноси Північного Кавказу, неглибокий вплив іслам мав на киргизів, туркмен, казахів, абхазів.

Поміж етносів Російської імперії був представлений і буддизм у його різновидності **ламаїзму**. Засновником останнього вважається тибетський лама Цзонкаба, котрий жив у XIV — на поч. XV ст. Наприкінці XVI ламаїзм розповсюдився в Монголії. Звідси у XVIII ст. поширився на калмиків, бурятів і тувинців, які жили у Російській імперії. Характерною особливістю ламаїзму є канонізація як «живих святих» усіх лам, котрі визнані непогрішними. Ламаїсти вчать, що спасінням душі є досягнення нірвани (заспокоєння, стану за якого більше не діє закон карми (покарання за вчинки). Носіями культури і системи релігійної освіти у ламаїстів були монастирі. У першій половині XIX ст. буряти мали близько 20 монастирів, а калмики — 100. Серед ламаїстів особливого поширення набув інститут чернецтва. Кожна сім'я, що визнавала цю віру, вважала за честь віддати старшого сина в монахи. Тому 10% населення бурятів, калмиків, тувинців були монахами.

Деякі етноси Приуралля, а також більшість етносів Сибіру сповідували **шаманізм** — особливу форму первісних вірувань і

культів. Він характеризується такими ознаками: широким колом анімістичних вірувань, переважно у «добрих» і «злих», що складало віросповідальну основу; наявність особливих служителів культу — шаманів, спроможних публічно приводити себе в стан екстазу; особливого ритуалу, при якому лунали крики, здійснювалися маніпуляції і рухи тілом, спроможних «викликати» на світ «духів»; наявність особливого ритуального реманенту (бубона, одягу, пояса), а також капища (кумирні) — місця зосередження зображень «духів» і «богів», який був храмом природної релігії.

Отже, релігійна та конфесійна палітра народів імперії була надзвичайно багатобарвною.

1.3. РОСІЙСЬКА ІМПЕРІЯ: ХАРАКТЕР, ОСОБЛИВОСТІ ТА СТАТУС РОСІЯН

Імперія (від лат. *imperium* — влада). Має двояке значення: 1) монархічна держава, правитель якої, як правило, носить титул імператора; 2) імперією називають також такі держави, що мають колоніальні володіння.

Російська імперія була третьою за площею з усіх держав, що коли-небудь існували (після Британської та Монгольської імперій). Вона простягалася від Північного Льодовитого океану на півночі до Паміру на півдні, від Балтійського моря й Королівства Польського на заході до Тихого океану на сході, володіючи певний час і частиною Північно-Американського континенту: Аляскою, поселеннями у Каліфорнії. Панславіст Микола Данилевський стверджував, що Російська імперія за своїм характером є євроазійською. Експансія на захід у XVIII — на початку XIX ст. призвела до того, що у її складі опинилися Прибалтика з надзвичайно потужними німецькою й польською елітами, Фінляндія з її шведомовною знаттю, Литва, Королівство Польське. Входження цих територій та надання деяким із них широкої автономії сприяло європеїзації Росії, а отже її модернізації за європейським зразком. Проте входження Королівства Польського до складу Росії у 1815 р. стало останнім європейським надбанням.

Починаючи з 1817 р., імперська політика зміщується на Схід. Це призвело до посилення азійського характеру Росії та збільшення питомої ваги мусульман і, відповідно, зменшення відсотку росіян. У 1897 р. він складав всього 44,31% (деякі дослідники називають меншу питому вагу російського етносу у 125-мільйонному населенню імперії).

Досить складною є проблема з'ясування колоніального характеру Російської імперії. Як відомо, для класичної колоніальної імперії характерним є: поділ на метрополію і колонії — країни або області позбавлені політичної й економічної самостійності, окупація їх чужими військами, встановлення адміністрації з чиновників

метрополії, підпорядкування основних галузей господарства з метою перетворення їх у сировинний придаток метрополії, сегрегація (поділ) населення на колонізаторів і безправне населення.

В історичній науці точиться дискусія стосовно колоніального характеру Російської імперії. Так, професор університету ім. Лойоли (Чикаго США) Майкл Ходарковський у монографії «Where Two Worlds Met: The Russian state and Kalmyk Nomads 1600-1771» («Де зустрілися два світи: Російська держава і калмицький етнос»), яка вийшла у 1992 р., стверджує, що вона нічим не відрізнялася від імперії Османів, Габсбургів й Цінів, оскільки там також проживали різні народи і не було поділу на метрополію і колонії. Проти цього твердження гостро виступив доктор історичних наук з Інституту російської історії РАН В.В. Тrepалов у рецензії «Три столетия территориального расширения России» (Отечественная история. — 2003. — №2. — С. 182-185). Його аргументи процитуємо: «Якщо намагатися повсюду шукати метрополію і колонії, то при бажанні перші можуть бути знайдені в Центральній Анатолії, Австрії, Маньчжурії. Я навмисне спрощую, щоб показати непродуктивність подібного підходу до висвітлення російської історії. Адже, навіть якщо якийсь регіон колонізується (заселяється та економічно освоюється) мігрантами — колоністами, а не колонізаторами, то не обов'язково перетворюється в колонію.

По-перше, колонія — це країна або територія, що знаходиться під владою іноземної держави. Проте прикордонні окраїни Росії були складовою частиною Російської держави, ані жителі Європейської Росії, а ні мешканці окраїн не дивилися один на одного як іноземців.

По-друге, колонія позбавлена політичної й економічної самостійності. Дійсно, адміністративні підрозділи та історичні області в складі Російської імперії не були учасниками міжнародних відносин і світового ринку. Адже це було неможливо для складових частин єдиної держави. Тоді вийде, що в такому «пригнобленому» стані до революції знаходилася, наприклад, Тверська губернія.

По-третє, колонія управляється на основі особливого режиму, який відрізняється від системи управління в метрополії. Насправді, в Казахстані, наприклад, не запроваджувався губернсько-повітовий поділ за зразком Європейської Росії. Там існували генерал-губернаторства, що складалися з областей. Проте генерал-губернатори — зовсім не були колоніальними намісниками, адже чиновники такого рангу діяли і в Москві, Києві, Іркутську та інших регіонах Росії.

Вважаю, що при порівнянні Росії з колоніальними імперіями з'ясовується все-таки більше відмінностей аніж спільних рис».

По-перше, тут, як це було доведено вище, не існувало чіткого поділу на високорозвинуту метрополію й відсталі колонії. Хоча і російський центр, особливо обидві столиці, й перебували в ста-

дії бурхливого економічного, соціального й культурного розвитку, Королівство Польське, Князівство Фінляндське, балтійські провінції надалі випереджували їх за рівнем суспільно-економічного і культурного розвитку. Чимало регіонів (Україна, Білорусія, Литва, Закавказзя, Бессарабія, хоча і потрапили в економічну залежність від центру, однак вони з їх знаттю, включеною в імперське дворянство, з їх економічно впливовим середнім прошарком і порівняно високим рівнем освіти аж ніяк не вписуються в класичну колоніальну модель. По-друге, в Російській імперії не було поділу на правлячу верхівку колонізаторів і колоніальні пригноблені народи, які слугували тільки як ринок збуту товарів з метрополії, джерело дешевої робочої сили й аграрно-сировинний придаток. Неросійські регіони були міцно прив'язані до центру, їхні економіки виживали лише завдяки всеросійському ринковій збуту товарів та імпорту сировини з власне Росії. Більшість західних та південних регіонів вигідно відрізнялися від російського центру також рівнем розвитку сільського господарства. По-третє, в Російській імперії не було чіткої сегрегації російського і неросійського населення, як це мало місце в Британській чи Французькій колоніальних імперіях, де колонізатори створювали для себе власні житлові квартали, школи, лікарні, заклади культури, доступ до яких корінним народам було закрито і заборонено.

Все ж, можна погодитися з думкою німецького дослідника російської поліетнічної імперії А. Каппелера, що Середня Азія, де державна цілеспрямовано підтримувала вирощення бавовни, стала «показовим прикладом класичної колонії». З посиленням міграції росіян розросталися їхні колонії, що вело до подальшого витіснення кочівників, гірського населення й мисливців Сибіру й до посилення їхньої залежності від центру. Тому «азійські області Росії можна без застережень окреслити як колонії, не тільки враховуючи їхню роль у постачанні сировини і як ринків збуту, а й з огляду на їх низький рівень суспільно-економічного та соціально-культурного розвитку і правове відмежування їхнього населення зі статусом іногородців».

До речі, таку ж точку зору відстоювала і радянська історіографія. Зокрема, в «Истории СССР с древнейших времен до наших дней»: в 12 томах. — Т.V. — М., 1968, у параграфі «Средняя Азия — колония» (с. 293-295) стверджувався колоніальний статус Середньої Азії, зокрема зазначалося, що колоніальний гніт важко позначався на сільському і міському, на осілому і кочовому населенню і викликав з його боку активну протидію.

Серцевину імперської політики Росії було невпинне трьохсотлітнє територіальне розширення за рахунок прилеглих територій — слабких, у військовому відношенні, сусідів. Передусім проаналізуємо її європейський напрям. Після поділів Речі Посполитої, що завершилися останнім європейським надбанням імперії —

Царством (Королівством) Польським у 1815 р., Росія звертає свої погляди на балканські володіння імперії Османів, яку, через її слабкість, у ХІХ ст. називали «хворою людиною», прикриваючись ідеєю захисту слов'янського населення т.з. теорією **панславізму**. Це суспільно-політична течія, в основі ідеології якої була уява про намагання слов'янських народів, заради збереження національної ідентичності, вдаватися до покровительства Росії, якій призначено бути гегемоном у слов'янському світі. Панславізм став предтечею сучасної ідеології «руського мира». Проте експансія Росії наштотхнула на протидію сильних європейських країн. Саме коаліція у складі Великої Британії, Франції, Австрії, Пруссії й Сардинії завдала нищівної поразки Росії в ході Кримської війни, змусивши її підписати у 1856 р. Паризький трактат, який не лише позбавив її права захисту інтересів православного населення на османській території, покровительства Сербії та Дунайським князівствам, але й суттєво послабив вплив у басейні Чорного моря.

Проте з маніакальною впертістю Росія продовжувала реалізовувати свої екстремістські плани щодо завоювання Балкан. Під час російсько-турецької війни 1877-1878 рр. її армія оволоділа Балканами. Захоплені значні територіальні надбання та вплив Росії у регіоні були закріплені у прелімінарному (попередньому) Сан-Стефанському мирному договору 1878 р. між Росією й Туреччиною. Проте його умови спричинили незадоволення європейських держав, особливо Великобританії та Австро-Угорщини. Під їхнім натиском російський уряд погодився на скликання загальноєвропейського конгресу для перегляду умов договору. Він відкрився 1 червня 1878 р. у Берліні й працював рівно місяць під головуванням канцлера Німеччини Бісмарка, який, хоча й пообіцяв російському імператору «грати роль чесного маклера», насправді зайняв антиросійську позицію. На ньому було відхилено територіальні претензії Росії на Балканах. Російська дипломатія пішла на серйозні поступки. Міністр закордонних справ О. Горчаков писав цареві: «Берлінський трактат є найчорнішою сторінкою в моїй службовій кар'єрі». «І в моїй також» додав на донесенні міністра Олександр II. Війна спричинила важкі людські та матеріальні втрати. Понад 250 тис. осіб загинули в боях та виявилися пораненими заради химерної ідеї утвердитися на Балканах.

Маніакальна ідея «піднести православний хрест на Святу Софію у Стамбулі» кинула Росію у «горнило та пекло Першої Світової війни». Проте, через «втрачену перемогу», за словами В.Путіна, попри величезні людські втрати їй, не вдалося у черговий раз реалізувати свої імперські плани територіального розширення на Балканах.

На південному напрямі, після завоювання півдня Середньої Азії, Росія намагалася продовжити експансію у Центральній Азії й «помити російського чобота в Індійському океані». На початку 1885 р. загіг афганців під керівництвом англійського інструктора

зайняв територію по сусідству з російською фортецею Кушкою. Імператор наказав командуючому російськими військами негайно вигнати прибульців: «провчити їх слід». Воля монарха була виконана. Посол Великобританії в Петербурзі вимагав вибачень. Олександр II, не лише не вибачився, але й демонстративно нагородив начальника прикордонного загону георгієвським хрестом. У Лондоні були обурені такою поведінкою, а відтак здійснено часткову мобілізацію армії, а флот приведений у бойову готовність. Петербург отримав грізну ноту, що попереджала про можливість російсько-англійської війни. Перед її загрозою російський імператор змушений був погодитися на підписання Памірської угоди 1885 р. про розмежування сфер інтересів між Російською та Британською колоніальними імперіями по річці П'яндж. Лише через майже сто років Радянський Союз введе свої війська до Афганістану і зазнає там нищівної поразки.

Експансії Росії на схід сприяв занепад у другій половині ХІХ ст. Китайської імперії. Росія не могла не скористатися цією обставиною. Розпочалося будівництво Китайсько-Східної залізниці в Маньчжурії. Вона змусила також китайський уряд передати на правах оренди Порт-Артур і Дальній (Далянь) на 25 років. У травні 1896 р. уклала з Кореєю договір, зобов'язуючись захищати корейського монарха й у випадку необхідності надати військову допомогу. Такі дії наштовхнулися на протидію Японії, яка під час російсько-японської війни 1904-1905 р. завдала їй нищівної поразки. Згідно Портсмутського мирного договору, вона втрачала свій вплив у Маньчжурії й Кореї, а також погодилася віддати Японії південну частину Сахаліну.

Зі сказаного можна сформулювати основну закономірність російської імперської політики, яка полягала в територіальному розширенні за рахунок прилеглих територій, які належали слабкосилим сусідам. Тимчасове припинення експансії відбувалося лише завдяки протидії сильних противників в особі провідних країн світу. Власне спадкоємництво такої імперської політики демонстрував і Радянський Союз. Її притримується й нинішня путінська Росія. Таку закономірність, свого часу помітив Тарас Шевченко, виклавши її в геніально простих рядках у поемі «Сон»: «Той неситим оком За край світа зазирає, Чи нема країни, Щоб загарбать і з собою Взять у домовину».

Хоча поняття «Російська імперія» дещо відмінне від етнічного поняття «російський» («русский»), не підлягає сумніву, що воно забезпечувало етнічній групі росіян особливий статус, внаслідок якого державна політика й ідеологія значною мірою ввібрали у себе елементи їхньої етнічної свідомості. Проте не вони були визначальними засадами функціонування дореформеної Російської імперії та її суспільства. Її міцність забезпечували династичний принцип самодержавної, «освяченої Божою волею» влади царя, а також становий принцип, який визначав соціальні зв'язки.

Росіяни склали лише 40% спадкової родової знаті імперії. Польська, грузинська, азербайджанська, балтонімецька та інша були кооптовані зрівняні з російським дворянством, внаслідок чого змогли повністю зберегти своє провідне соціальне й економічне становище в усіх регіонах. До того ж національна родо-вита знать (німці, фіни, поляки, кавказці) надалі виконували важливі функції не лише у місцевому, а й центральному апараті управління. Свідченням чого є наявність у російському істеблішменті неросійських прізвищ впливових сановників: Вігте, Плеве, Штюрмера, Нессельроде, Фредерікса, Міллер-Закомельського, Чарторийського, Лоріс-Мелікова, Бунге, Паскевича, Багратіона, Бекендорфа, Кочубея та багатьох інших. Лояльність до царської влади й відданість імператору цінувалися вище приналежності до великоруської нації. Уряд зберіг привілеї і права всіх ханів, беків, князів, шляхтичів, баронів, нойонів, тайшів над своїми народами. Вони — прирівняні до російських дворян — мали владу над своїми народами, призначалися на високі посади в центрі і на місцях.

Багатонаціональною була еліта і в галузях фінансів, економіки, торгівлі, науки, культури. Потрібно додати, що в Росії не існувало власне великоруської царської еліти. Всі родичі царської сім'ї і самі імператори повинні були, згідно Закону про престолоспадкоємність 1797 р., укладати шлюби з іноземними особами «королівської крові». За традицією спадкоємці російського царського престолу одружувалися, як правило, з німецькими принцесами. Морганні шлюби заборонялися. Через чужоземні змішані шлюби царська сім'я по суті була іноземною, щоправда, православного віросповідання. В крові останнього російського імператора лише 1/123 була слов'янською.

Постійна експансія, яка збільшувала розміри держави, значні прогалини в адміністративній системі, потужний опір неросіян (передусім нехристиянських народів Сходу), відставання «державного народу» росіян у господарському й культурно-освітньому відношенні зберігали поліетнічно-релігійну багатоманітність імперії, в якій росіяни не стали провідною правлячою нацією. У другій половині XIX ст. вони склали лише 44,31% (деякі дослідники називають і менший відсоток) з більш ніж 125 млн. населення країни. За середньою тривалістю життя (через традиційний алкоголізм) росіяни поступалися латишам, естонцям, литовцям, євреям, українцям, білорусам, татарам і башкирам. За ступенем урбанізації — 15,85% вони посідали лише дев'яте місце серед народів Росії. За рівнем писемності значно відставали від фінів, естонців, німців, євреїв, латишів, поляків і литовців. Всеросійський перепис населення 1897 р. вперше виявив загальну картину писемних (сюди було віднесено осіб, які вміли читати російською або якоюсь іншою мовою). Загалом вони склали 27,7% населення: серед чоловіків — 36%, жінок — 17%. Вищу освіту мали тільки 1,5%.

До початку ХХ ст. лише дворянство і духовенство (2% всього населення) досягли майже повної писемності. Решта інших прошарків за цим рівнем перебувала на рівні західноєвропейських країн ХVII-ХVIII ст. і складала 19-23%.

Все ж провідну роль у розвитку російської держави відігравали росіяни (великороси). Саме вони тримали на своїх плечах головне навантаження у створенні економічного, військового, духовного і державного будівництва, а також у русифікації та колонізації окраїн. Опираючись на традиційний патріотизм, всіляко експлуатуючи здатність росіян до самопожертв в ім'я держави, влада здійснювала експансіоністську політику, що призвела до створення величезної імперії. Проте росіян аж ніяк не можна назвати привілейованим «правлячим народом». В імперії не існувало законів, які б закріплювали їхній особливий (привілейований) статус. Законодавство було однаковим для всіх народів у тому відношенні, що всі вони — піддани царя. Влада більше цінувала лояльність і відданість імператору представників різних національностей, ніж приналежність до великоросійського етносу.

Отже, у ХІХ — на початку ХХ ст. у поліетнічній імперії росіяни далеко відставали від деяких народів економічно, за ступенем освіченості та життєвим рівнем і не могли забезпечувати повноцінну економічну й політичну перевагу російського імперського центру.

На основі вище викладеного можна зробити декілька висновків: по-перше, російський центр у поліетнічній імперії не демонстрував економічної й культурної переваги, не забезпечував високого життєвого рівня росіян. Влада була вигідною лише для панівних (переважно російських) еліт, бюрократичному чиновництву та армії. По-друге, імперська політика, кількасотлітня експансія і постійне нарощування воєнної потуги вимагали, поза всяким сумнівом, колосальних людських і матеріальних ресурсів, відволікаючи їх від соціального, економічного й політичного розвитку власне Росії, спричиняючи екстенсивний процес за рахунок інтенсивного і тим самим породжуючи відсталість. По-третє, перефразовуючи вислів Ж. Руссо, який прокоментував свого часу апетити Росії стосовно Польщі, Російська імперія, як згодом і радянська, виявилася неспроможною перетравити численні, похашцем захоплені, території. Обидві імперії, переживши період територіального розширення, згодом розпалися.

Росіяни — нація, відноситься до східних слов'ян. Мова — російська, яка входить до східної підгрупи слов'янських груп індоєвропейської мовної сім'ї. На її території з кінця ХV ст. до 1547 р. існувало Велике Князівство Московське, 1547-1721 рр. — Московське царство, 1721-1918 рр. — Російська імперія. Росіяни належали до «старих націй» з власною елітою, розвиненою культурною та мовною традицією, а найважливіше — з власною державою. Росія не була державою росіян, а поліетнічною Російською імперією, міцність якої забезпечували династичні та станові принципи.

Розділ II

РЕГІОНИ З ОСОБЛИВИМ СТАТУСОМ

2.1. ВЕЛИКЕ КНЯЗІВСТВО ФІНЛЯНДСЬКЕ — ШИРОКА АВТОНОМІЯ

Велике Фінляндське Князівство — територія, яка відійшла до Російської імперії на основі Фрідріхгамського мирного договору зі Шведським королівством, т.з. Нова Фінляндія. У 1811 р. до нього приєднується Виборгська губернія (Стара Фінляндія).

У величезній Російській імперії жило багато різних народів. Проте жоден із них не мав реальної широкої автономії. Королівство Польське, як автономія, було ліквідоване після повстання 1861 р. **Автономія** — політичне внутрішнє самоврядування, що надається окремій національності в межах, законодавчо-адміністративної системи держави, до складу якої вона входить і регламентується основними законами. Автономія має різновидності за спектром делегованих суверенних прерогатив: широка, вузька або обмежена. Архітектором фінляндської моделі автономії був Михайло Сперанський.

Лише один народ в імперії мав реальну широку автономію. І, як будь-який феномен, його розгляд є особливо цікавим. Фінляндські землі, як відомо, входили до Шведського королівства. Їх становище було важким, оскільки політика шведського уряду була спрямована на всебічне підвищення податків. Для фінських селян, з яких збирали біля половини податків, які поступали до шведської скарбниці — це було важким тягарем, хоча населення Фінляндії складало лише п'яту частину жителів королівства. Шведи всіляко перешкоджали промислому розвитку країни, намагаючись зберегти її сировинний придаток. Представники фінських районів складали лише восьму частину депутатів шведського риксдагу. Разом з тим, вони активно виступали проти економічного тиску і національної дискримінації, особливо стосовно фінської мови, протидіючи політиці шведизації.

Фінляндія не представляла до входження в Росію єдиної цілісної території. Існувало дві Фінляндії — «стара» і «нова». Одна з її областей, так звана Стара Фінляндія, стала російською ще в першій половині XVIII ст. Після того, як Росія зайняла в Північній війні всю Фінляндію, Швеція поступилася їй у 1721 р. не тільки Естляндію, Ліфляндію та Інгерманландію, але й землями Карелії разом із Виборгом. Унаслідок наступної шведсько-російської ві-

їни в 1743 р. додалося ще декілька прикордонних областей. Спочатку Росія гарантувала 1721 р. цій території, організованій тепер у Виборзьку губернію, лише лютеранську конфесію, пізніше, в 1743 р., підтверджуються «привілеї, звичаї та права, які діяли за шведського правління». Тим самим Стара Фінляндія одержала автономне становище, що відповідало певною мірою становищу Балтійських провінцій. Балтійським німцям нерідко довіряли адміністративні посади в Старій Фінляндії, проте мова, поряд із офіційною російською мовою, набирала чимраз більшого значення, а згодом корінне населення повертається до православ'я.

Приєднане до Росії в 1808-1809 рр. Велике Князівство Фінляндське одержало значно ширшу автономію. Уже 1808 р. Олександр I пообіцяв фінам визнати статус-кво, а навесні 1809 р. уперше було скликано сейм. Перед відкриттям цієї першої у Фінляндії станової асамблеї у місті Борґа (Порвоо) цар, виданим 15 березня 1809 р. актом, гарантував «ту релігію, ті споконвічні закони, ті права й привілеї, які кожний стан цього князівства, зокрема й усі проживаючі тут піддані, посідали дотепер згідно зі своїм правопорядком». Надана Великому князівству Фінляндії автономія була незрівнянно ширшою, ніж за шведів. Свідченням цього слугували власний сейм, свої адміністративна й судочинна системи з виключно фінським бюрократичним апаратом, нагляд за яким здійснювався всього лише російським генерал-губернатором як царським представником, котрий не підпорядковувався російським центральним органам. Не перенесли до Фінляндії й російської військової системи. Таким чином, вона залишалася вільною від рекрутського обов'язку й мала право утримувати власну (невелику) армію. Велике Князівство Фінляндії було відокремленим від Росії також і економічно. Це проявлялося в існуванні митного кордону, власного банку та власної грошової одиниці — фінської марки. З Росією Фінляндія пов'язувалася через особу царя — великого князя та його династію, а також зовнішню політику.

Отже, у приєднанні Фінляндії Росія знову послуговувалася (особливо послідовно) методами гарантування статус-кво й кооперації з чужими елітами. За своїм статусом Велике Князівство Фінляндії було найближчим до української Гетьманщини другої половини XVII ст. і заснованого в 1815 р. Королівства Польського, тоді як Балтійські провінції мали обмежену автономію. На відміну від Королівства Польського, яке в 1815 р. одержало ліберальну Конституцію, суспільно-політичний устрій Фінляндії, як і в Балтії, традиційно визначався станами. Крім того, цар тут не заходив політично так далеко, як це було у випадку Польщі, й не зобов'язував себе присягою на Конституції.

Більшість фінської верхівки була задоволена наданою *de facto* автономією, значно ширшою, ніж за короля Швеції. До цього дода-

лося те, що в 1812 р. Стару Фінляндію було об'єднано з Великим князівством Фінляндії. На протипагу полякам, які марно сподівалися від Олександра I відновлення своєї суверенної держави, фіни досягали цілковитої автономії на всій території. Цар не скликав більше нового сейму аж до 1863 р., але й Микола I підтвердив особливий статус Великого Князівства Фінляндії. Тому надалі фінська верхівка була лояльною до Росії, користувалася внутрішньою свободою дій, а в країні відбувалося піднесення економіки й культури. Нова орієнтація проявилася в перенесенні столиці з Або, яке знаходилося в Ботнічній затоці навпроти Стокгольма, до Гельсінгфорса (Гельсінкі) у Фінській затоці. Гельсінгфорс потрапив до економічної й культурної сфери впливу, розташованої недалеко російської столиці Петербурга. Політичні стосунки з ним відзначалися прагматизмом, жодна зі сторін не бажала собі конфліктів. Фінські політики, як ті, що діяли в Петербурзі, так і ті, які були у Фінляндії, враховували внутрішню ситуацію в Росії, уникали провокацій, а в період правління Миколи I виступали й проти опозиційних рухів у самій Фінляндії. Шведомовна еліта країни стала таким чином — на відміну від поляків, але подібно до балтійських німців — ідеальним партнером для російського уряду.

Отже, у XIX ст., незважаючи на відсутність державно-правових гарантій, Велике князівство Фінляндії мало такий обсяг внутрішньої автономії, який з-поміж інших периферійних областей був (тимчасово) лише у Королівства Польського. Як пояснюється те, що саме Фінляндії було надано (після 1831 р.) безпрецедентний особливий статус? По-перше, слід згадати непевне зовнішньополітичне становище в 1809 р., яке вимагало укріплення північно-західного флангу імперії. Однак і згодом в інтересах Росії було забезпечити собі на цій стратегічно важливій позиції поблизу столиці спокійний край із лояльним населенням. По-друге, Фінляндія не представляла економічного інтересу, використовувати можна було тільки особливі здібності верхівки, що знову ж таки ставало можливим лише завдяки політиці співпраці. І врешті, Фінляндія з її становим укладом, з її вільним селянством та лютеранською, західного зразку, системою освіти могла, подібно до Королівства Польського, а перед цим — Балтії, служити моделлю для всієї Росії в реформаторській період.

Широка автономія, яку Велике князівство Фінляндії одержало в 1809 р. уперше за свою історію, заклала підвалини й визначила рамки становлення Фінської держави та утворення нації. Олександр I у своїй промові в Борзі говорив, зокрема, що Фінляндія «займе відтепер місце поміж націями», але він і гадки не мав, що згодом вона шукатиме цього місця поза межами Росії.

У 90-тих роках XIX ст. суспільно-політичне життя визначалося боротьбою між шведоманською і приєднаною до неї ліберальною партією — старофінів з одного боку і младофінів — з іншого. Її суть

визначалася проблемами державно-правового становища краю в складі Росії, торгівельною політикою і тактикою князівства у взаємовідносинах з царизмом. Старофіни, побоюючись зростання революційного руху у 1905 р., стали на шлях прямого союзу з царизмом. Младофіни утворили Конституційний блок — партію «пасивного опору заходам царизму». Незадоволення політикою «пасивного опору» частина младофінів організувала «Партію активного опору». Під час революції 1917 р. Національний рух у Фінляндії радикалізувався. 12 січня 1918 р. приймається рішення про запровадження «твердого порядку в країні». 16 січня сенат признає колишнього царського генерала Карла фон Маннергейма головнокомандуючим збройними силами. 7 березня 1918 р. у Берліні глава фінського уряду П. Свинхувуд уклав договір з Німеччиною, який передбачав повну залежність Фінляндії від Німеччини. 15 травня 1918 р. фінський парламент заявив про повний розрив з Радянською Росією.

Фіни — нація. Фінська мова відноситься до прибалтійсько-фінської групи фінно-угорської мовної сім'ї. У XIII ст. фіни увійшли до складу Королівства Швеції. Тривале шведське панування наклало політичний відбиток на культуру фінів, аграрні відносини, судочинство та інші сфери життя народу. Шведомовне населення, домінуючи політично, економічно й культурно, становило майже 12% мешканців країни. Фіни (86% населення) були особисто вільними селянами. Усе населення належало до лютеранської церкви. Рівень письменності був найвищим у Російській імперії і в 1897 р. склав 98%. У результаті російсько-шведської війни 1808-1809 рр. Фінляндія була приєднана до Росії. Згідно рішення Боргоського сейму 1809 р. отримала широку автономію. На чолі Фінляндії (Великого Князівства Фінляндського) знаходився російський імператор (великий князь Фінляндський), представником якого у ній був генерал — губернатор, який одночасно очолював місцевий уряд — урядову раду (з 1816 — сенат).

Вища адміністрація підпорядковувалася безпосередньо царю, представлення справ якому здійснювала Комісія у справах Фінляндії, що знаходилася в Петербурзі, з 1857 р. — Комітет у справах Фінляндії. До компетенції 4-х станового сейму, який скликався за бажанням царя, входило цивільне й кримінальне законодавство, основи військового й церковного законодавства, а також фінансові справи. Без згоди сейму цар не міг запровадити новий або скасувати старий закон, вводити податки. Питання зовнішньої політики сеймом не обговорювалися. Широка автономія доповнювалася економічною. Фінляндія мала свою митницю. Доходи князівства не поступали до загальноімперської скарбниці і цілком використовувалися на внутрішні потреби. У 1860 р. Фінляндія отримала свою монету — фінську марку, а в 1878 р. — власні національні військові формування.

Карели — народ, який живе в Карелії. Карельська мова відноситься до прибалтійсько-фінської групи фінно-угорської мовної сім'ї. Віруючі карели православні і у 1811 р. Виборзька губернія, на території якої проживали карели, увійшла до Великого Князівства Фінляндського. На розвиток карелів впливав російський чинник.

2.2. ПРИБАЛТІЙСЬКИЙ (ОСТЗЕЙСЬКИЙ) КРАЙ. «НІМЕЦЬКИЙ БАРОНСЬКИЙ ПОРЯДОК»

Прибалтійський край (Остзейський край) у Російській імперії — загальна назва Курляндської, Лівляндської та Естляндської губерній.

Олександр Пушкін у своєму «Мідному вершнику» назвав «вікном в Європу» нову столицю Петербург, проте чи не краще ця метафора пасує до Естляндії та Лівляндії, завойованих Росією у 1710 р. Ці землі біля Балтійського моря ще з часів середньовіччя, завдяки Лівонському ордену і німецькому населенню в них, а пізніше — шведському пануванню, зберегли центральноєвропейські впливи. Балтійські провінції стали чужорідним тілом у Російській державі. Однак, тутешня станово-корпоративна організація знаті й міського населення відповідала загальноросійським реформаторським уявленням Петра I. Тим самим уперше проявилася дилема російської політики щодо національностей на заході: протиріччя між абсолютистськими ідеалами уніфікації імперії, з одного боку, і функціонуванням моделі центральноєвропейських структурованих суспільств для «озахіднення» Росії, з іншого.

Лівляндія (Лівонія), заснована на початку XIII ст. орденом мечоносців (попередником Лівонського ордену), була поділена 1561 р. між Польщею, Литвою та Швецією; у 1629 р. до Швеції перейшов і південь (за винятком Латгалії), тоді як Курляндське герцогство залишалося під польським верховенством. Обидві частини: менша Естляндія (Естонія) з Ревелем і Нарвою на півночі і більша Лівляндія з Ригою та Дерптом на півдні — мали автономний статус у Шведському королівстві. Станово-корпоративні лицарські установи (ландтаг, колегія ландрату) та міські установи (рада і гільдії), які зазнали німецького впливу, змогли зберегти право на самоврядування та свої привілеї, перебуваючи під контролем шведських губернаторів. Німецька, а частково і шведська, знать мали у своєму володінні земельні маєтки й відбували за це військову службу. Естонські й латиські селяни, які становили переважну більшість населення, були, на противагу до вільних шведських селян, прив'язані до своїх наділів («шолле») і залежали від німецьких поміщиків.

На відміну від дворянства внутрішніх губерній Російської імперії, прибалтійсько-німецьке дворянство користувалося значно ширшим самоврядуванням. Компетенції ландтагу не обмежувалися: вони радилися з усіх питань, які стосувалися корпора-

ції або питань на «благо всього краю». Його рішення зі станових питань вступали в силу без затвердження губернських властей і повідомлялися лише до відома.

Проте не все прибалтійсько-німецьке дворянство мало рівні права в складі дворянської спільноти (рицарства). Існували дві нерівноправні групи. До однієї, небагаточисельної, відносилися представники іматрикульованих родів, переважно барони, тобто внесених до матрикул — родословної книги одного з чотирьох рицарств: Естляндського, Ліфляндського, Курляндського, Езельського. Вони називали себе рицарством на відміну від нематрикульованих дворян-ландзасів. На початку 1880 р. внесених до матрикул прізвищ нараховувалося в Ліфляндії — 405, Естляндії — 335, в Курляндії — 336, Езелі — 110. Рицарство користувалося всією повнотою влади в становій корпорації: посади у дворянському самоврядуванні заміщали лише його представники.

Порівняно зі шведським періодом, становище балтонімецької верхівки навіть поліпшилося, оскільки послабився контроль центру, а так звані редуції, які скоротили помісні володіння знаті на користь шведської корони, було відмінено. У випадку балтійських німців послідовне застосування принципів непрямого правління з допомогою місцевої еліти можна пояснити згаданою вже особливою сферою інтересів петрівської Росії. Економічні, адміністративні, військові та інтелектуальні здібності німецької верхівки в Естляндії та Ліфляндії необхідно було повернути на користь модернізації Росії. Для цього не доводилося змінювати долучені структури, оскільки вони вважалися свого роду прототипом європейської Росії. Петрівські реформи значною мірою орієнтувалися на шведські зразки. Співпраця з балтійською німецькою знаттю давалася Росії легко ще й тому, що тутешній соціальний устрій цілком відповідав російському. Залежні від німецьких поміщиків естонські та литовські селяни в договорах навіть не згадувалися.

Упродовж XVIII ст. нові прибалтійські провінції консолідувалися в рамках Російської імперії. Російський уряд сприяв подальшому зміцненню олігархічного правління балтонімецької знаті, дозволяючи рицарству об'єднуватися в закриті корпорації й монополізувати ландтаги; розширювалися земельні володіння, а кріпацтво поширювалося за російським зразком на естонських та латиських селян. Економічно регіон оджив від повоєнної розрухи й чуми; Рига стала провідним зовнішньоторговельним російським портом. Частково балтійські німці перебралися також у глиб Росії, передусім до Петербурга, і внесли вклад у її модернізацію, започаткувавши «остзейський шлях» розвитку регіону. Свідченням цього стало скасування кріпацтва в Естляндії та Ліфляндії у 1817-1819 рр. В результаті — юридичний захист селянства розвивав у ньому почуття гідності, поваги до власності,

заохочував його господарську ініціативу. Як наслідок, це сприяло високій продуктивності праці, матеріальному добробуту та більшій тривалості життя населення Естляндії та Ліфляндії.

Німецьке міське населення надзвичайно успішно вело торгівлю з Голландією, Литвою та Росією. Зі становим самоврядуванням була пов'язана також лютеранська церква та її німецьке духовенство. Середньоевропейський характер регіону виявлявся і в системі освіти: у Дерпті в 1632 р. — раніше ніж майже на 100 років у Росії — виник університет, який (із затяжними перервами) проіснував до 1710 р. Окрім існуючих уже міських шкіл і гімназій, у кінці XVII ст. засновуються також сільські школи для «ненімецького» населення.

Після завоювання 1710 р. Ліфляндії й Естляндії Росія підписала з їхніми рицарством і містами акти капітуляції, якими закріплювався їх особливий статус у Російській імперії; його було юридично санкціоновано Ніштадтським миром 1721 р. Моделлю тут послужили основні принципи російської політики — збереження статус-кво і співпраця з чужою елітою, яких називали «остзейцями» — впливовою національною меншістю, що проживала у прибалтійських губерніях — Естляндській і Ліфляндській. Цей термін походить від німецької назви «ostsee» — Балтійське море. Він вживався частіше всього у XVIII — першій половині XIX ст. Пізніше їх називали «deutsehen Balten», тобто «прибалтійськими німцями». В урядових документах середини XIX — початку XX ст. вживалося словосполучення «німецьке населення» прибалтійських (або остзейських) губерній. Слово «остзеєць» використовувалося в публіцистиці кінця XIX ст. — поч. XX ст. стосовно прибалтійсько-німецького дворянства.

Прибалтійсько-німецька діаспора з'явилася на прибалтійських землях у XII-XIII ст. Таким чином, до початку XVIII ст., коли за Ніштадтським миром 1721 р. Росія приєднала до себе Прибалтику разом з остзейцями, тут змінилося не одне німецьке покоління зі становими традиціями дворянської організації, релігійно-духовного життя і цехових ремісничих корпорацій. За своїм соціальним складом ця група була досить строкатою, так як включала дворянство, міську буржуазію, «літералів» (тобто осіб вільних професій, які отримали академічну освіту: адвокати, журналісти, художники тощо), що стосується селянства то серед остзейців вони практично були відсутні. Остзейці в Ліфляндії, Естляндії, Курляндії посіли панівне становище, заміщуючи керівні посади в адміністративному, військовому, корпоративному апараті, а також в органах самоврядування.

Ліфляндія й Естонія стали губерніями Російської імперії, і практично єдиним їх зв'язком із Петербургом були генерал-губернатори, частково вихідці з рядів балтійських німців. Місцеве самоврядування та суд залишалися у віданні станових рицарських та міських інституцій, привілеї яких підтверджувалися: «Повністю відновлює-

тється status provincialis і за рицарством зберігаються всі його давні повноваження». «Цим Нами і Нашими законними престолонаступниками, — значилося в Генеральній конфірмації Петра I, — милостиво конфімуємо й підтверджуємо ввіреним нам вірним рицарям і феодалам Ліфляндії та їхнім нащадкам усі одержані ними раніше й принесені зі собою привілеї, статути, рицарські права, недоторканність, пільги, вольності, законні посілости й володіння». Гарантувалося збереження лютеранської віри і церковної організації («у краї, як і в усіх містах, без жодних втручань недоторканою є чиста і неспотворена євангельська релігія, яка до цього часу існувала в Ліфляндії»), а також німецької мови як урядової.

Отже, у Ліфляндії та Естляндії склався особливий «німецький баронський порядок».

Народи Прибалтійського краю

Латиші — нація. Латиська мова належить до балтійської (летто-литовської) гілки індоєвропейських мов. Культурно-історичні області Латвії: Латгалія на сході, Відзеле — в центрі, Земгале — на півдні, Курзема на заході. Віросповідання — протестанти, в Латгалії — католики. В XIX ст. панівні класи розмовляли німецькою, корінне населення латиською. За даними перепису 1897 р., у Росії нараховувалося 1,4 млн. латишів. Рівень писемності — 85%. Переважна більшість проживала в Ліфляндській, Курляндській й у Віленській (латиші Латгалії) губерніях.

Естонці — нація, естонська мова належить до прибалтійсько-фінської групи фінно-угорських народів. Віросповідання — протестантизм. За переписом 1897 р. їх проживало 1 млн. осіб. Серед знаті в місті і селі домінували німці. Рівень писемності — 94%, відсоток писемних жінок був вищим, ніж чоловіків. Міське і сільське населення не різнилося за ступенем писемності. Проживали на території Естляндської губернії.

2.3. КОРОЛІВСТВО (ЦАРСТВО) ПОЛЬСЬКЕ — ВІД ШИРОКОЇ АВТОНОМІЇ ДО ПРИВІСЛЯНСЬКОГО КРАЮ

Королівство Польське (Царство Польське) — назва частини Польщі, яка відійшла до Росії згідно рішення Віденського конгресу 1815 р. Статус Королівства Польського визначався Конституцією 1815 р. Воно займало територію у 12500 км² з населенням у 3300 тис. осіб. В адміністративному відношенні поділялося на 8 воеводств, а останні на 77 повітів і 51 міську гміну; з 80-х років XIX ст. в офіційних документах почало називатися **Привіслянським краєм**.

Віденський конгрес створив Королівство Польське, однак цього разу йшлося не про відновлення колишньої Речі Посполитої, а про четвертий поділ Польщі. Росії, як головній переможниці, було віддано основну частину Герцогства Варшавського, створеного Наполеоном

із тих польських земель, які раніше перепали Пруссії та Австрії. У 1815 р. Пруссія змогла укріпитися у важливих територіях Герцогства Варшавського — Великих герцогствах Познанському й Торунському, а давня столиця Краків отримала статус вільного міста. Таким чином Королівству Польському, яке часто називали Конгресовою Польщею, залишилися землі довкола Варшави, тобто приблизно сьома частина загальної площі колишньої Речі Посполитої та п'ята частина її населення. На цю територію, населену приблизно на три чверті поляками (а також євреями, німцями й литовцями), Росія — навіть при довільній інтерпретації історії — не могла мати жодних історичних претензій, як це було стосовно раніше поділених земель, населених переважно православними східними слов'янами.

У широких колах польської шляхти створення Королівства Польського поєднувалося зі сподіваннями на відновлення давньої польсько-литовської шляхетської республіки. Ще в 1807 р. їх підживив Наполеон, створивши Герцогство Варшавське, але з нав'язанням Конституції на французький кшталт, а згодом — з поразкою в Росії французької армії, у якій воювали десятки тисяч поляків, вони розвіялися. Деякі з наполеонівських реформ, як, наприклад, гарантування основних громадянських прав і звільнення селян від особистої залежності (без землі), мали надалі помітне значення. Сподівання на створення Польсько-Литовської держави під російським протекторатом виходили з кола польських аристократів, які згурпувалися в Петербурзі довкола молодого царя Олександра I під проводом князя Адама Чарторийського. Цього роду плани поєднувалися із загальною метою реформування Росії, в якому полякам була відведена провідна роль.

Статус, закріплений за Королівством Польським у Конституції 1815 р., якнайкраще надавався для окрилення цих сподівань. Щоправда, у ній зазначалося, що Королівство «навіки з'єднане з Російською імперією», а російський імператор є спадкоємним королем Польщі. Олександр I дозволив Королівству мати Конституцію, що за характером продовжувала наслідувати Конституції 1791 і 1807 рр., що були найліберальнішими конституціями тодішньої Європи. На 90 років раніше ніж у Росії, вона гарантувала основні громадянські права і вольності, продовжувала й розвивала польську політичну традицію; вона охоплювала заможніше міське населення, селянство й духовенство і зберегла традиційну тричленну структуру сейму: поділ на короля, сенат і палату послів. «Польська нація повинна назавжди одержати національний представницький орган (*représentation nationale*)», — сказано в ній. Королівство одержало в межах Російської імперії **широку автономію**, мало власну армію під командуванням польських офіцерів і самоврядування, у якому лише поляки мали право займати державні посади. Польська мова стала офіційною мовою в управлінні, армії та шкіль-

ництві, гарантувалися прерогативи католицької релігії. Таким чином, Королівство Польське отримало численні атрибути суверенної держави, пов'язаної з Росією персональною унією. І тільки зовнішня політика залишалася прерогативою царя.

Становище Королівства Польського в Російській імперії близьке до становища української Гетьманщини після 1654 р. Щоправда, Гетьманщину очолював власний обраний правитель. З іншого боку, Олександр I діяв не так, як Олексій Михайлович 161 рік тому, а присягнув на польській Конституції: «Усі наші наступники в Королівстві Польському складатимуть таку присягу: «Присягаю й урочисто обіцяю перед Богом і на Євангелії всіма своїми силами зберігати і здійснювати Конституцію»» (стаття 45). Це було щось нове в історії російської експансії: ніколи ще жоден із російських правителів не зв'язував себе присягою щодо своїх підданих. Королівство Польське — як конституційна монархія зі власним ліберальним політичним, правовим та соціальним устроєм — було чужорідним тілом у Російській імперії.

Мотиви цієї надзвичайної, з російської точки зору, запопадливості дуже різні: брак легітиматії російського правління, урахування впливу інших європейських потуг і незалежницьких настроїв польської шляхти, співпраця з якою була бажаною. До цього додавався намір використати нові землі з їх демократичними традиціями як модель для запланованих у Росії реформ: «Той уклад, який уже існував у вашому краї, дозволив мені без зволікань гарантувати вам уклад, який втілюватиме в життя принципи цих ліберальних інституцій, благотворний вплив яких, як я сподіваюся, поширяться з Божою помічтю на всі довірені мені провидінням землі» (з промови Олександра I на першому сеймі Королівства Польського в 1818 р.). Дослідники не дійшли згоди щодо того, наскільки серйозно сприймав імператор свою присягу й дані обіцянки. Вже Конституція 1815 р. давала правителю можливості втручання й контролю: наприклад, прерогативи призначення сенаторів і міністрів, виняткової законодавчої ініціативи, скликання сейму й опротестування його рішень, а також призначення намісника. Крім того, було введено не передбачену нею посаду комісара, яким став росіянин Микола Новосільцев, а головнокомандування польською армією передано великому князю Костянтиніві, братові царя. Важко визначити чи справді Олександр I розглядав Конституцію 1815 р. як обмеження самодержавства, чи хотів використати її, продовжуючи політику Петра I й Катерини II, всього лише як засіб раціоналізації та модернізації Росії, більш дійової організації самодержавства. У всякому разі, протиріччя між самодержавним правителем Росії і конституційним монархом Польщі неминуче мало привести до конфлікту. В 1814 р. це прозріливо висловив радник Олександра I корсиканець Шарль-Андре Поццо ді Борго: «Титул короля Польщі ніколи

не вдається привести у відповідність із титулом імператора і самодержця вся Росії. Одному правителю ніколи не вдалося б поєднати ці такі різні функції, не накликавши на себе невдоволення як не однієї, то іншої нації або навіть — обох націй».

Щоправда, попервах у настроях багатьох поляків переважала радість за новостворену державу й сподівання на об'єднання Королівства з Литвою. Відкриття першого сейму в 1818 р. проходило ще в спокійній атмосфері. Сподівання підтримувалися також культурним і господарським розквітом Конгресової Польщі. Процвітала польська система освіти, а в 1816 р. у Варшаві засновується університет. Фактична відміна митних кордонів із Росією відкрила ринки збуту для сільського господарства й текстильної промисловості. Економічні реформи заклали базу індустріалізації Польщі.

Проте не забарився й ряд конфліктних моментів. Багатьох поляків розчарував той факт, що в 1815 р. відновилися лише мала частина Польщі. Від царя чекали тепер возз'єднання всіх областей колишньої Речі Посполитої, які були під російською владою. Олександр I сам підживлював такі сподівання своїми непевними обіцянками, як і своєю ліберальною політикою в галузі культури в Литві та Україні. Однак, даремними були очікування практичних кроків у напрямку возз'єднання Польщі з Литвою й Україною. Політика щодо областей, одержаних у перших трьох поділах Речі Посполитої, особливо Східної Білорусі, розвивалася в протилежному напрямку, скерованому на міцнішу інтеграцію з Російською імперією. Таким чином, незламна політична свідомість польської шляхти щораз частіше наштовхувалася на російську політику. Проявилися конфлікти в інтерпретації Конституції, особливо спірним виявилось питання про польську армію. У Польщі дійшло до непорозумінь між лібералами й консерваторами, у Росії ж — між урядом і суспільством, яке поступово формувалося. Багато представників російського дворянства, армії та бюрократичного апарату застерігали Олександра I ще перед Віденським конгресом від відновлення Польщі: поступки 1815 р. видавалися їм надто сміливими, а зміцнілі в наступному десятилітті консервативні й національні сили (поміж ними, наприклад, історик М. Карамзін), а також представники ліберальної інтелігенції, яка поступово формувалася (а це, зокрема, пізніші декабристи), виступали проти особливого статусу Польщі. Неприйняття Польщі єднатиме російських консерваторів і лібералів також і пізніше. Гармонії 1815 р. у 20-ті роки вже не існувало. Коли ліберальна опозиція в Польщі зміцніла й зорганізувалася в таємні товариства, російський уряд відреагував на «невдячність поляків» загостренням своєї політики. Проте бунтарські рухи посилилися ще більше з повстанням декабристів і Микола I (1825-1855) вже повністю відмовився від ліберальної політики реформ свого брата.

Багато поляків не могло змиритися з втратою державної самостійності і поступова переміна російської політики проріджувала табір тих, які прагнули співпраці з Російською державою. Тому на загал польська верхівка, зокрема й Адам Чарторийський, підтримала повстання, що вибухнуло в листопаді 1830 р., відразу ж після революцій у Франції й Бельгії. Проголошена в січні 1831 р. детронізація Миколи I та династії Романових підвела до неминучої війни з Росією. Поляки не могли розраховувати на допомогу ззовні, а тому не мали жодних шансів перед військовою потугою Росії. Наслідки повстання були важкими для Королівства Польського. Значна частина політичної, військової та інтелектуальної еліти емігрувала до Західної Європи й у «Великій еміграції» намагалася сприяти звільненню Польщі ззовні. Російський уряд відреагував на повстання, як звичайно, жорстокими репресіями. Росіяни вважали, що воно позбавило «віроломних поляків» права на їх особливий статус: Королівство Польське втратило свою обмежену суверенність і було включене до Російської імперії.

Микола I скасував широку автономію для Королівства Польського: замінив Конституцію Органічним статутом у 1832 р., який запровадив новий конституційний статус для Королівства Польського — **обмеженої автономії**, закріплюючи нерозривний зв'язок Королівства Польського з Російською імперією. Органічний статут скасовував окремий акт коронації у Варшаві, ліквідував армію і запровадив військовий стан. Разом з тим зберігав деякі елементи адміністративної автономії Королівства Польського (намісництво, Державну раду, Раду управління при наміснику, урядові комісії на чолі з директором), а також культурну автономію, зокрема польське шкільництво, положення про шляхетське і міське самоврядування. В 1841 р. Державна рада була ліквідована. У 1861 р. вона була відновлена і проводяться вибори до воєводських та гмінних рад.

Після Січневого повстання 1861 р. та його жорстокого придушення імператор Олександр II вважав, що такі дії поляків виявилися «чорною невдячністю» і їх слід було суворо покарати. Стосовно долі польської автономії після повстання 1861-1863 рр. виникло два підходи. Перший, поміркований, який представляв керуючий справами Міністерства внутрішніх справ П.О. Валуєв. Він намагався довести, що ліквідація автономії призведе до непередбачуваних наслідків, а тотальна русифікація — до нової хвилі конфронтації. Вимагати від поляків, щоб ті «забули Стефана Баторія і Яна Собеського, щоб пам'ятали Іоанна Грозного і забули Міцкевича, щоб читали Пушкіна і Карамзіна неможливо». Валуєв різко виступив проти 10% норми для поляків при вступі до російських навчальних закладів, а також, щоб посади на державній службі заміщувалися лише росіянами. Він писав царю: «не можна викинути з Росії 850 тис. польських чиновників і не можна при-

мусити всіх уродженців Західного краю служити, наприклад, у Приволзькому, а уродженцям Приволзького в Західному. В нашому ультрапатріотизмі є сумна риса. Він схильний говорити мовою ненависті, а ненависть не урядове і не державне почуття».

Другу лінію, консервативну, представляв генерал-губернатор Західного краю М.М. Муравйов. Він рекомендував відкрити в Царстві Польському народні школи, якими керували б православні священики, причому навчання вести у них лише російською мовою, ліквідувати католицькі монастирі, замінити всі посади російськими чиновниками, заселити край росіянами. Незважаючи на абсурдність цих планів, вища політична і державна еліта, в тому числі Олександр II, підтримали генерал-губернатора Західного краю. Розглянувши муравйовські пропозиції, Західний комітет вважав їх правильними, оскільки «не підлягало жодному сумніву визнання Західного краю російським, який складає древнє надбання Росії». Царська влада вважала, що втримати «Польщу хоча б в умовному спокої може лише залізна рука». В 1866 р. розпочалося перетворення Царства Польського у Привіслянський край. І, хоча Царство Польське в свій час було створене на основі міжнародного договору, жодна європейська держава не висловила протесту проти одностороннього скасування російським урядом його автономності. Лише О.І. Герцен на сторінках «Колокола» назвав цей захід «безумством», яке в майбутньому принесе шкоду не лише полякам, але й Росії».

У результаті — було ліквідовано залишки автономії Королівства Польського, навіть цю назву замінено на Привіслянський край, яка офіційною стала у 1888 р., що підпорядковувався генерал-губернатору Західного краю. Римо-католицька церква підлягала Римо-католицькій колегії, заснованій у Петербурзі. Монастирі закривалися або заборонялося приймати до них нових послухників. Була скасована Уніатська церква. Адміністративна влада перейшла до рук російських чиновників. У 1864-1867 рр. проводиться шкільна реформа. Основною її ідеєю було досягнення «Єднання з Росією і служіння загальній користі краю нероздільно з користю імперії». Викладання в школах всіх предметів, крім релігії, велося вже на російській мові. Молодь не мала права і на перервах розмовляти польською, за цим було встановлено суворий нагляд. Уроки польської мови були необов'язковими. Стефан Жеромський залишив опис такого уроку: «Після читання та перекладу на російську мову уривку відбувався розбір його російською мовою; протягом всього уроку вчитель не говорив жодного слова польською». Було відкрито Головні школи і відкрито Варшавський російський університет. Ступивши на шлях русифікації польських територій, імперія змушена була постійно посилювати національний гніт, але бажаного в підсумку не досягла.

Місцем патріотичного виховання на довгі роки став батьківський дім — матері вчили дітей молитвам польською мовою, спі-

вали польських пісень, розповідали про польську історію і були носіями польського духу, надійною опорою у ворожому світі російських загарбників.

Поляки — нація. Мова відноситься до західної гілки слов'янських мов. Віросповідування — католицизм. Основне населення в складі Російської імперії проживало у Королівстві Польським, яке з 1888 р. почало йменуватися Привіслянським краєм. До Росії відійшли за I поділом 1772 р. Польщі частина Лифляндії, східна частина Білорусі, за II поділом 1793 р. — центральна частина Білорусі з Мінськом, Правобережна Україна (Київське, Брацлавське, Подільське воєводства та східна частина Волинського воєводства). За III поділом у 1795 р. — Курляндське герцогство, Литва, за винятком Сувалкії, західна частина Волинського воєводства, західні частини Холмської землі і Белзького воєводства. У складі Російської імперії опинилася більша частина території і майже половина населення Речі Посполитої. Російський уряд узаконив анексію заявою про закінчення «збирання руських земель», які належали колись до Російської держави і були заселені одноплемінниками й освячені православною християнською вірою. За результатами перепису 1897 р. в Російській імперії нараховувалося 7,9 млн. поляків, що становило 6,3% всього населення. Лише у Царстві Польському поляки склали 72%, на решті території — меншість. Польська знать була зрівняла з правами російського дворянства і складала 39% — спадкових дворян Росії. Рівень писемності серед поляків становив 48%.

Розділ III

НАРОДИ ЗАХІДНОГО КРАЮ

3.1. ЛИТВА В ІМПЕРСЬКІЙ ПОЛІТИЦІ

Після поділів Речі Посполитої більшість етнічної Литви (Жемантійське староство, Віленське і Тракайське воєводства) перейшла до Росії. У ній литовські землі опинилися у складі Віленської (1802) та Гродненської (1802) губерній. Литовське Занемання спочатку увійшло до складу Варшавського герцогства (1807), а з утворенням у 1815 р. Королівства (Царства) Польського опинилося в його складі, у 1837 р. його виокремлено в Августовську губернію.

На приєднаних територіях за литовським населенням тривалий час зберігалися особливості станового управління. Польська і полонізована литовська шляхта мала значні економічні й політичні права, вона посідала провідні позиції в місцевій адміністрації, польська мова була офіційною в управлінні, судочинстві та в освіті. Спроби частини впливових магнатів і шляхти реалізувати план відновлення автономного Великого Князівства Литовського (ВКЛ) під час російсько-французької війни 1812 р. виявилися невдалими. Розгром і відступ Наполеона завершили короткий період перебування наполеонівської армії на території Литви. Олександр I не застосував суворих репресій проти сепаратистів, амністував більшість литовських магнатів і шляхти.

У 20-х роках XIX ст. у Віленському університеті виникли польські патріотичні організації, котрі виступали за відновлення Речі Посполитої, у складі якої мало бути й Велике Князівство Литовське. Повстання 1830-1831 рр. у Царстві Польському підтримала шляхта литовських земель. Тимчасовий польський центральний уряд у Литві й повстанські загони навесні 1831 р. встановили контроль майже на всій території Литви, але не змогли протидіяти російським військам і відступили до Пруссії, де були інтерновані. Імператор Микола I жорстоко розправився з учасниками повстання, котрих відправили на каторгу. Дрібних та безземельних шляхтичів зарахували до категорії «одновірців», проте соціальний статус середньої шляхти і польських, до царя лояльних, магнатів зберегли. Після повстання було скасовано Литовський статут і запроваджено російське право і судочинство. Російська мова запроваджувалася у діловодстві, системі шкільної освіти, судочинстві. Було закрито Віленський університет. Здійснено спробу повернути в православ'я литовських селян римо-католицького віросповідання.

Національне пробудження литовців відбулося в умовах майже повної колонізації освічених верств населення і великого впливу католицької церкви. Проте його каталізатором була політика русифікації та її спротив переважної більшості литовців. Після закриття Віленського університету центр національного життя перемістився з Вільно до містечка Варняй, де жив єпископ Жемантій Матеюс Валангес (1801-1875). Навколо цієї високоосвіченої людини, вченого і письменника, гуртувалася нечисленна литовська інтелігенція, яка перейнялася ідеями національного відродження. Литовський культурний рух першої половини XIX ст. підготував умови до політичного пробудження литовської нації.

За переписом 1897 р. у складі Росії проживало понад 1,6 млн. литовців, що становило 1,3% населення країни. Проте на території етнічної Литви корінне населення складало лише 58,3%, решта — євреї (13,3%), поляки (10,3%), білоруси (9,1%), росіяни (4,3). Більша частина литовців була селянами, а серед міського населення вони склали лише 3,2% (понад 42% міського населення Литви становили євреї).

У другій половині XIX ст. на розвиток литовського національного руху впливав польський чинник. Під час Січневого повстання 1861 р. у Польщі до нього приєднався Литовський національний комітет. У Віленській, а згодом Ковенській губерніях діяли повстанські загони під проводом З. Сераковського і К. Калиновського. Після поразки повстання, царська влада розпочала наступ на культурну автономію литовців. У 1864 р. було заборонено викладання литовською мовою в школах, а також литовське книгодрукування з використанням латинського шрифту. Наприкінці XIX ст. у Литві уже діяло чотири православних єпископства — більше, ніж католицьких. Проте з 1897 р. учнів-католиків уже не зобов'язували відвідувати православну церкву під час державних свят.

У відповідь на такі дії литовський національний рух, в основі якого було усвідомлення самотності рідної мови і культури, потреби її захисту від русифікації, активізувався. Литовська інтелігенція боролася за скасування заборони литовського книгодрукування й функціонування національної школи. Окрім легальної діяльності, литовці опиралися русифікації нелегальними методами — відкривали підпільні школи, поширювали заборонену літературу. Особливо велику роль у пробудженні національної свідомості відіграла нелегальна литовська преса. У 1883-1886 рр. вийшло 40 номерів газети «Аушра» («Зоря»). З 1889 р. друкувалася щомісячна газета «Варнас» («Дзвін»), редактором якої був публіцист, письменник Вінцас Кудирка. Все це привело литовців до формування національних партій, які висували вимогу надання Литві автономії, а згодом і незалежності.

Литовці — нація, литовська мова належить до балтійської (летто-литовської) гілки індоєвропейських мов; віросповідання —

католицизм (крім району Клайпеди (Мемеля), який з XIII ст. знаходився під владою Тевтонського ордену і зазнав онімення, де поширився протестантизм). Литовці створили Велике Литовське князівство, потужну державу, яка об'єднувала Жемайтію, Чорну Русь, Західну Білорусію, Східну Волинь, Поділля, Київську землю, землі до Чорного моря, а на сході — Смоленськ, В'язму і верхів'я р. Оки. Більше 200 років литовці воювали з німецькими рицарями. 1387 р. офіційно було прийнято католицизм. Згідно Люблінської унії 1569 р., відбулося об'єднання Великого Князівства Литовського з Польщею, яке передбачало єдиний державний устрій, спільну грошову систему, утворення спільного сейму. На чолі нової держави — Речі Посполитої — знаходився король, якого спільно обирали польські і литовські шляхтичі. Ним став литовський князь Ягайло, який поклав початок династії Ягеллонів. На розвиток литовського народу найбільше впливав польський чинник. За переписом 1897 р. тут проживало 1,6 млн. осіб, що становило 1,3% населення країни. Рівень писемності — 41%, переважна більшість литовців проживала у Віленській і Ковенській губерніях.

3.2. БІЛОРУСЬКІ ЗЕМЛІ — ОБ'ЄКТ ПОСИЛЕНОЇ РУСИФІКАЦІЇ

Після поділів Польщі етнічні білоруські землі опинилися з 1802 р. у складі губерній — Могилівської, Вітебської, Мінської, Гродненської і частково Віленської. Еліту складала польська і полонізована шляхта, яка зберегла після входження білоруських земель до складу Російської імперії свої економічні і політичні права. Польська мова залишилася офіційною в управлінні, судочинстві та в освіті. І хоча на початку XIX ст. білоруські землі опинилися у сфері діяльності двох суспільно-політичних рухів польського і російського, останній чинник до повстання 1830-1831 рр. проявляв себе кволо. Ситуація змінилася після його придушення. Царський уряд підірвав позиції польської шляхти на білоруських землях і став на шлях зросійщення місцевого населення.

Найскладнішою проблемою на білоруських землях, які після падіння Польщі відійшли до Російської імперії, стало т.з. «уніатське питання». Греко-католицька церква тут посідала домінуюче становище. Православна церква займала досить скромне місце. До 1792 р. у Східній Білорусії, що відійшла до Російської імперії, діяло не більше 50 православних церков і монастирів, а православне населення нараховувало всього 250 тис. осіб, що не перевищувало 7% загальної чисельності населення. До періоду поділів Речі Посполитої уніатами була переважно більшість білорусів.

Російська православна церква бачила в ліквідації унії головний спосіб наповнення реальним змістом свого панівного становища. Уряд, виходячи з власних політичних завдань, надавав православ-

ній церкві адміністративну підтримку, без якої в умовах того часу приєднання уніатів не могло мати масового характеру. Поєднання таких факторів й призвело до формування «уніатського питання» в конфесійній політиці влади на західних окраїнах імперії. Проте воно не набуло особливої гостроти в добу правління Павла I та Олександра I. Для цього періоду характерною була спроба зберегти традиційні позанаціональні, релігійні та конфесійні основи монархії.

У період правління Миколи I склалася нова ідеологічна програма, що отримала назву доктрини «офіційної народності». Її складовими стали тверде і безкомпромісне насаджування православ'я, що розглядалося як потужний елемент формування єдиного російського народу, любові і відданості російському монарху. На першому ж після сходження на престол засіданні Синоду Микола I оголосив, що «найближчою своєю турботою бачить охорону православ'я в Російській імперії». В квітні 1831 р. імператор розпорядився замінити єпископів «в областях Польщі на інших, які відзначалися особливою запопадливістю у насадженні православ'я у землях, які відійшли до Росії». 26 вересня 1831 р. у Могилів було призначено колишнього калузького єпископа Гаврила (Городкова), у Мінськ переведений колишній єпископ Євген (Бажанов).

З 1833 р. уряд, за підтримки православного духовенства, розгорнув широкомасштабну місіонерську діяльність у відношенні до уніатів. Найбільш помітним кроком у цих умовах стало створення 30 квітня 1833 р. Полоцької єпархії в складі Віленської і Вітебської губерній, спрямованої на примноження православних за рахунок уніатів. У 1833-1835 рр., у період максимальної підтримки цієї кампанії владою, в Полоцькій єпархії мало місце найбільш масове навернення уніатів до лона православної церкви — було оправавлено 79 тис. осіб, у той час як в Мінській — 17 тис., в Могилівській — 21 тис., у Волинській — 1200, у Подільській — всього 75 осіб. Насильницьке навернення греко-католиків до православ'я на західних землях уніатська церква сприйняла з тривогою. З 1833 р. протистояння уніатської та православної церков набуло відкритого характеру. На місцях виникали конфлікти між уніатським і православним духовенством. 7 грудня 1834 р. складається звернення до імператора дворянства Вітебської губернії, підписане 172 поміщиками про зловживання у процесі навернення уніатів до православ'я. Проте імператор наказав генерал-губернатору «дворянство, яке взяло участь в складанні скарги, напоумити у безпідставності даного подання».

Імператор розпорядився направити до західних губерній свого представника В.В. Скрипичіна, якого було наділено особливими повноваженнями об'єднувати зусилля парафіяльної і цивільної адміністрації щодо навернення уніатів до православ'я. Православним священикам — місіонерам, які досягли найбільших успіхів у їх на-

верненні до лона Російської православної церкви, видавалася одноразова премія в розмірі від 100 до 300 рублів. 28 грудня 1838 р. імператор прийняв остаточне рішення про ліквідацію уніатської церкви. 12 лютого 1839 р. у Полоцьку був підписаний соборний акт, яким вище духовенство оголосило про приєднання греко-католицької церкви до РПЦ. У 1840 р. відбулося об'єднання православних і уніатських парафій. У результаті адміністративних перетворень збільшилася не лише кількість православних єпархій, але й чисельність у них парафій. У Мінській єпархії їх стало 593, з яких 351 приєднаних з унії, в Могилівській з 518 «воз'єднаних» було 194, Полоцькій з 295-ти — 153, Литовській з 554-ти — 417.

У 1839-1840 рр. відбулося злиття Білоруської та Литовської уніатської єпархій з РПЦ, що дозволило останній стати на білоруських землях чисельно домінуючою конфесією. Ліквідація Білоруської греко-католицької церкви відкрила шлях до форсованої русифікації населення. Колишня офіційна польськомовна культура поступово змінювалася офіційною російськомовною культурою. Після заборони книгодрукування білоруською мовою у 1867 р. упродовж 60-80 років ХІХ ст. не було видруковано жодної книги національною мовою. Неписьменні білоруські селяни, позбавлені творчої національної еліти, не чинили спротиву русифікації. Все це сприяло перетворенню Білорусі у «справжній російський край». Тому вона не зазнала наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. національного пробудження й відродження. Рівень національної самосвідомості був дуже низьким і більшість населення ідентифікувала себе не білорусами, а «тутейшими», православними чи росіянами. За переписом 1897 р. Російській імперії нараховувалося майже 5,9 млн. білорусів, з яких 90% проживало у сільській місцевості. Після ліквідації греко-католицької церкви серед білорусів стали переважати православні (1897 р. — 81,2%).

Білоруси — нація, відноситься до східних слов'ян. Мова — білоруська, належить до східно-слов'янської групи. Віросповідання — православні, у західній Білорусі — католики.

Розділ IV

БЕССАРАБІЯ ТА КРИМ ПІД СКІПЕТРОМ ЦАРСЬКОЇ ВЛАДИ

4.1. МОЛДОВАНИ (РУМУНИ) У СКЛАДІ ІМПЕРІЇ

Бессарабія — територія межиріччя Дністра і Прута поділяється на північну та південну Бессарабію. На початку XIX ст. російська експансія на захід зробила три останні кроки поза межі східнослов'янського розселення: на північному-заході Росія відірвала в 1809 р. від Швеції Фінляндію, на заході під владу царя перейшли в 1815 р. великі території Польщі, а на південному-заході Османська імперія змушена була в 1812 р. відступити Росії територію між Дністром і Прутом та пониззя Дунаю, що пізніше називатиметься Бессарабією. Усі три області були втрачені Росією під час і після Першої світової війни; лише румунську Бессарабію, так само як Естонію, Латвію й Литву, Сталін повернув у Радянську імперію, створивши Молдавську радянську республіку. Ця назва була програмною: у наступні роки вельми енергійно робилися спроби (успіх яких, щоправда, досить сумнівний) створити молдавську націю з власною ідентичністю, відокремивши її від Румунії.

Область між Дністром і Прутом ніколи не була історично цілісною; здавна становила частину Молдавського князівства, розташованого на двох берегах Прута. Після періоду розквіту в пізньому середньовіччі князівство стало османським васалом, буджацькі ж степи, що прилягали до берегів Чорного моря належали Кримському ханству, а фортеці — безпосередньо Стамбулу. Данинний визиск став обтяжливим аж у XVIII ст. за турецьких ставлеників — фанаріотів. Відтепер в ускладненому управлінні, спрямованому на максимізацію зібрання податків і враженому корупцією, вирішальну роль відігравали нечисленні, віддані султанові родини, які склалися частково зі стамбульських греків, а частково — із погречених волохів. Основними суспільними групами були досить численна й сильно диференційована соціально румуномовна знать (бояри) і православний клір. Румуномовні селяни були юридично вільними, проте їх більшість (царани) змушена була сплачувати поміщикам десятину, а також віддробляти панщину.

Царани — (від молдавського *цара* — земля) феодально-залежні, але особисто вільні, селяни. Жили на землях землевласників і платили десятину. Порівняно з іншими, невільною була більшість циган (ромів). Невеликі містечка, в яких жили євреї,

греки й вірмени, не відігравали якоїсь значної ролі, як, зрештою, і вся східна частина Молдавського князівства в цілому, що на 1800 р. була глухою, економічно відсталою, втягнуеною у війни як окраїнна провінція Османської імперії.

Росія мала відносини з Молдавським князівством ще у середньовіччі. Коли під час російсько-турецьких воєн у XVIII ст. російські війська декілька разів займали його, то їх підтримували православний клір і частина румуномовної знаті. Оскільки Росія до того ж претендувала від 1774 р. на роль заступниці православних підданих султана, вона володіла чималим політичним впливом на придунайські Молдавське й Волоське князівства. У рамках наполеонівських воєн і внаслідок солідаризації султана з Францією Росія знову зайняла їх наприкінці 1806 р. Згідно з Бухарестським миром, який завершив у травні 1812 р. нову російсько-турецьку війну, Молдавське князівство було переділено. Територія на схід від Прута й пониззя Дунаю дісталися Росії. Хоча затяжна російська окупація була тягарем для населення, Росію й цього разу підтримувала значна частина молдавської еліти. Отже, принаймні частково, приєднання Бессарабії до Російської імперії мало добровільний характер.

У складній міжнародній ситуації 1812 р. цілком природним було те, що Росія, якій загрозувала наполеонівська армія, у Бессарабії пішла на співпрацю з місцевою елітою, підтверджуючи їй правове, адміністративне і соціальне статус-кво. «Моїм наміром є гарантувати Бессарабії самоврядування, яке відповідало б її правам, звичаям і законам: жителі всіх її станів мають рівне право на спадщину своїх предків», — писав дещо пізніше Олександр І. Обмеженням у 1818 р., після декількох років імпровізованих пошуків, виявився автономний статус Бессарабії. Управління, правова, а також податкова система ґрунтувалися на вже чинних стосунках, усі функції виконувала місцева знать, за винятком військової, покладеної на (російського) генерал-губернатора та його штаб. Зберігся соціальний устрій: підтверджено земельні володіння й привілеї бояр, яких кооптували в імперське дворянство. Селяни залишалися особисто вільними, але залежали від поміщиків. Православну церкву було реорганізовано в Кишинівську єпархію. Статутом 1818 р. Бессарабії надавалася обмежена автономія.

Від північно-західних областей Бессарабії, в яких визначальну роль продовжували відігравати румуномовні бояри, відрізнялися Буджацькі степи. Ця територія відома під іншою назвою — тюркський Буджак, нині вона охоплює територію Ізмаїльського, Кілійського, Ренійського, Болградградського районів Одеської області України і Кагульського, Вулканештського, Тараклійського районів Республіки Молдови. Жодна сусідня держава не може історично обґрунтувати своє право на володіння Буджаком. Ця територія була завойована Олександром Македонським, входила до складу Понтійського цар-

ства, була частиною гого-дакійського племінного союзу, завойовувалася Київською Руссю, Галицько-Волинським князівством, монголо-татарською Ордою, Молдавським князівством (кінець XIV — поч. XVI ст.), Османською імперією (XVI ст. — 1812 р.).

Після поразки Османської імперії в російсько-турецькій війні Буджак передається Росії. Проте уже у складі Бессарабії, як зовсім нове історико-географічне та адміністративне утворення, що виникло за велінням Олександра I. Тепер він розвивався в економічному, політичному і демографічному, культурному відношеннях з врахуванням своїх історичних особливостей. Заселення спустошених земель Буджака, після виселення звідси на початку XIX ст. ногайських татар, відбувалося подвійно: як стихійний народний процес і як здійснювана царизмом цілеспрямована державна переселенська політика. В результаті чого цей регіон став дуже строкатим в етнічному плані. Інша особливість Буджака полягала в соціально-правовому становищі його населення. Це — царани, державні селяни, Дунайське козацьке військо, німецькі колоністи, «задунайські переселенці» та інші. Ще одна його особливість після 1812 р.: тут функціонувало декілька автономних самоврядних адміністративно-управлінських структур — колоністів, державних селян, козаків, які відрізнялися один від іншого адміністративно-управлінськими структурами. Згідно Паризького трактату 1856 р., Південна Бессарабія передавалася Молдавському князівству. Її населення намагалося досягти від молдавського уряду гарантій збереження свого попереднього адміністративного-правового й господарського укладу. В 1858 р. у відозві до населення Південної Бессарабії нова молдавська влада дала обіцянки зберегти всі права і повноваження, які були із задоволенням зустрінуті місцевим населенням. Проте вони не були виконані. На початку 1860 р. лідер молдавського уряду М. Когелнічану прибув до Болграду і негативно відгукнувся на зборах депутатів з приводу викладання у місцевій гімназії предметів болгарською мовою, а також оголосив про запровадження рекрутської повинності й збільшення податків. Це привело до масового відпливу населення, а також вибуху повстання. Такі події змусили владу відправити у відставку М. Когелнічану й здійснювати ліберальнішу політику стосовно Буджака. Згідно рішення Берлінського конгресу 1878 р., Південна Бессарабія знову увійшла до складу Росії і користувалася цілим рядом переваг і привілеїв з метою якнайшвидшого заселення та розвитку краю, на який поширилася адміністративна та мовно-культурна російська уніфікація.

Запроваджений у 1812 р. і закріплений у 1818 р. адміністративний устрій Бессарабії, сконструйований на османських принципах, протримався недовго. Російська влада швидко зорієнтувалася, що правові й адміністративні традиції османської доби не

відповідали — на протипагу до Балтії чи Фінляндії — російським уявленням про станово-корпоративний устрій. Податкова система, що розорювала селян, і зростання зловживань боярського самоврядування викликали невдоволення влади. І, коли нова турецька війна знову привернула увагу до Бессарабії, то в 1828 р. автономію було обмежено. Адміністративна структура пристосовувалася до діючого в Росії устрою, обмежувалася роль румунської знаті в управлінні, податковій і судочинній системах. Відтепер найважливіші функції перейняли російські чиновники, які підпорядковувалися генерал-губернаторові Новоросії. Все ж Бессарабія ще до другої половини століття зберігала особливе адміністративне становище як прикордонна область. Тут функціонувало традиційне, сформоване ще у Візантії, приватне право. Не змінився й соціальний статус-кво: «Жителі Бессарабської області всіх станів, а саме: духовенство, знать купці й міщани, царани, або ж селяни-хлібороби, цигани та євреї, які належать державі й поміщикам, матимуть усі ті права й привілеї, які в них були до цього часу». Визнані родовими дворянами румунські бояри і надалі становили панівну верству, селяни зберігали особисту свободу, будучи, однак, залежними економічно й звільненими від рекрутського обов'язку; підтверджувалося особливе становище циган і євреїв. Складне завдання вписати різноманітні традиційні категорії населення в станову систему Росії продовжувало залишатися і в наступні десятиліття.

У південно-західній частині Молдавії, на правому боці Прута, й у Валахії, які залишалися під османською владою, розвинувся румунський національний рух, який після Кримської війни призвів до утворення у 1859 р. Румунської національної держави. Тепер ракурс бачення румунами Бессарабії принципово змінився: те, що в 1812 р. видавалося звільненням від фанаріотського й османського панування, почало розцінюватися як російське чужинецьке панування: проблема румунського іредентизму (возз'єднання) стала тягарем для Росії.

Народи Бессарабії

Молдовани — (румуни) Бессарабії. Мова молдован відноситься до східнороманської групи індо-європейської сім'ї. Жили на території Бессарабії (Дністровсько-Прутське межріччя), яка здавна становила північно-східну частину Молдавського князівства. Віросповідування — православ'я. Етногенез молдован, пов'язаний з територією Древньої Дакії, де значна частина гето-дакійських племен на початку II століття н.е. була завойована Римом і зазнала романізації. У XIV-XIX ст. на територію Молдови (історична область північно-східної Румунії, яка включала Бессарабію й Буковину) виникло Молдавське князівство. У 1812 р. Бессарабія увійшла до складу, Російської імперії, а 1859 р.

частина Молдови і Валахії створили єдину державу — Румунію. Жителів Бессарабської губернії у Росії називали «бессарабцями» або молдованами. У 1918-1940 рр. вона перебувала у складі Румунії, де молдован ідентифікували як румунів. 1940 р. СРСР анексував Бессарабію і проголосив створення Молдавської радянської республіки, відповідно їх жителів стали називати молдованами. З розпадом СРСР і утворенням Республіки Молдова значна частина її жителів ідентифікує себе румунами, а прихильники молдавської державності — молдованами.

Гагаузи — народність, яка живе у південно-західній частині Бессарабії. Мова — тюркська. Віросповідання — православ'я. Походження невідоме. Одні дослідники вважають гагаузів нащадками половців, інші — отуреченими болгарами. В певній мірі це підтверджується наявністю в антропологічному типі гагаузів монголоїдних рис.

4.2. КРИМСЬКО-ТАТАРСЬКИЙ НАРОД: ДИСКРИМІНАЦІЯ, ЕМІГРАЦІЯ, СПРОБА НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ

Крим — Кримський півострів омивається Чорним і Азовським морями. Його північна частина — рівнина (т.з. Степовий Крим), південна — занята Кримськими горами (т.з. Гірський Крим), уздовж яких простягається вузька смуга Південного берега Криму.

Приєднання Криму до Російської імперії 1783 р. привело до занепаду культурного життя: було спалено багато давніх рукописів (1833), зруйновано велику кількість пам'яток історії та культури. Почалося його заселення росіянами, українцями, чужоземними колоністами. Нищилися мечеті, медресе, караван-сараї, цвинтарі. Рештки давньої традиційної забудови збереглися тільки у небагатьох містах (тепер в Євпаторії).

Демографічні процеси в Криму розвивалися не на користь татар. Під час завоювання Криму відбулося значне їх винищення. Періодично виникали хвилі еміграції. Якщо до 1787 р. емігрувало 8 тис. осіб, то 1792 р. — десятки тисяч. Під час другої великої еміграції 1850-60-х рр. перестало існувати 784 татарських села, а кількість емігрантів склала близько 150 тис. осіб. Частину кримських татар опшуканськими обіцянками переселили до Приуралля та Уралу. Третя велика еміграція 1893-1900 рр. — бл. 80 тис. осіб залишило Батьківщину. У зв'язку з цим зменшувалася кількість кримських татар у загальній кількості населення краю: 1860 р. — 51%, 1897 р. — 34%.

У другій половині ХІХ кримські татари почали відроджувати свою культуру — результатом чого стала, зокрема, поява художньої літератури й журналістики. У 1860 р. у кримсько-татарському середовищі виникли ідеї **пантюркізму** — доктрини, яка проповідувала об'єднання під владою Туреччини тюркомовних народів. Ідеї **панісламізму** — релігійно-політичної ідеології, в основі якої лежать уявлення про «єдність мусульман всього світу

та необхідність їх згуртування в єдиній мусульманській державі» не набули широкого поширення. Замість релігійного фундаменталізму пропонувалося реформоване мусульманство — **джадидизм** (у перекладі з арабської — новий метод) — поміркований націоналістичний рух, який зародився серед кримських татар. Спочатку означав рух за реформу старої системи мусульманської релігійної освіти і перехід до європейської світської освіти для мусульман. У новометодних школах дітей навчали за новим звуковим методом, викладали світські дисципліни: математику, фізику, хімію, природознавство. Основоположником джадидизму був кримський татарин, мурзак (дворянин) Ілля Гаспринський.

Як реакція на пантюркизм, виникла течія **татаризму**, що орієнтувалася на татарські духовні цінності та кипчацькі мови. У цих ідеологічних суперечностях зародився младотатарський рух (1880-1905), який призвів до консолідації модерної кримсько-татарської нації. Виник кримський індепендентизм (сепаратизм) (від англ. *independents* — незалежність), який став самостійним у 1909-1017 рр. 25 березня 1917 р. на загальних зборах мусульман Криму було утворено Мусульманський виконком (уряд). 26 листопада розпочав роботу Курултай, який взяв участь в організації кримсько-татарського війська. Проте через присутність німецьких військ (в результаті австронімецького контролю над територією України згідно Брестського договору 1918 р.), німецька влада не схвалила пропозицію Кримського крайового уряду на автоматизацію Криму.

Народи Криму

Кримські татари — тюркський етнос. Мова належить до кипчацької групи тюркських мов. Визначальним чинником етногенезу кримських татар стала асиміляція монголо-татарами після їх приходу до Криму, місцевого населення (греків, готів, хазар, половців, черкесів). Кримські татари діляться на субетноси 1) південнобережні («яли-байль») 2) гірські (тати) й центрально-кримські («орта лак»), 3) степові — (ногайлар).

Кримчаки — етнолінгвістична група, сформувалася в XIV-XVI ст. На думку більшості істориків, вони є відгалуженням стародавнього єврейського населення, яке за своїми віруваннями належало до іудейського, талмудичного, а не караїмського зразка. У XIX ст. стали тюркомовними.

Караїми — 1) етноконфесійна група 2) прибічники караїму — однієї з версій іудаїзму. Термін «караїм» за давньоєврейською мовою — люди «Писання» — «читачі».

Розділ V

БИТВА ЗА КАВКАЗ ТА ІМПЕРСЬКА ПОЛІТИКА В РЕГІОНІ

5.1. ВХОДЖЕННЯ ЗАКАВКАЗЗЯ ДО РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

У російській і радянській історіографії тема приєднання неросійських народів до Росії традиційна. Література досить широка і за обсягом, і за різноманітністю точок зору, і могла б стати предметом спеціального дослідження. Не торкаючись її як окремишньої проблеми, нагадаємо деякі формули і оцінки даної події, що мали місце в історичній літературі. Ще в період становлення радянської історичної науки М. Покровський одним з перших висунув концепцію, суть якої зводилася до формули приєднання неруських народів до Росії як «абсолютного зла». В 1936 р. постановою урядової комісії підручника з історії СРСР «запроваджується» новий підхід, який директивно заміняв тезу про «абсолютне зло», формулою «найменшого зла». Наприкінці 1950-х рр. розробляється складна формула оцінки характеру і значення приєднання тієї чи іншої території до складу Російської імперії (Бессарабії, Закавказзя, Північного Кавказу, Середньої Азії). Вона стала стереотипною до 70-х років ХХ ст. З одного боку, засуджувала національний гніт царизму, з іншого — визнавалася прогресивність приєднання того чи іншого регіону до Росії.

У 1960-1980-ті рр. в історичній літературі з'явилися нові кон'юктурні підходи, виникли «методологічні стереотипи», які стверджували, що, «незважаючи на колонізаторську роль царизму, будь-яке приєднання до Російської імперії було прогресивним явищем». Історики фактично відмовилися від вживання термінів «завоювання» й «колонізація». Замість них з'являються нові — «приєднання», «добровільне приєднання», «входження», «включення», зумовлені намаганнями підкреслити добровільний характер приєднання того чи іншого народу до Росії. На нашу думку, найбільш точно відображає суть даного явища термін «**приєднання**», на відміну від крайніх «синонімів» — «входження» і «завоювання». Дану проблему слід розглядати через призму трьох аспектів: 1. Приєднання народів до Росії: характер, значення; 2. Перетворення регіону в невід'ємну складову Російської імперії й утворення військово-адміністративного апарату; 3. Визвольна боротьба народів проти російських владних структур

тур й місцевої знаті, що перейшла на службу царизму. Така схема трактування входження території до складу Російської імперії стала хрестоматійною і стосувалася не лише Закавказзя, але й Бессарабії, Північного Кавказу та Середньої Азії.

З розпадом Радянського Союзу і виникненням незалежних держав постановка дослідницьких завдань усе частіше і сильніше пов'язувалася з ідеями національного відродження й відновлення історичної пам'яті народів. В результаті — ідеологема «добровільного входження» до складу Росії витіснялася ідеологемою завоювання та національного або колоніального пригноблення.

Етнічні групи Закавказзя — регіону, розташованого, з російського погляду, на південному боці Кавказу — мають за собою традиції високої культури й державницького життя. Хоча сюди належали переважно ослі предстаники високорозвинених культур, здебільшого християн, у XVIII-XIX ст. росіяни трактували населення Закавказзя, котре жило під османським та іранським правлінням, однозначно як «азіятів», яким Росія повинна принести плоди європейської цивілізації. Таке євроцентристське почуття вищості росіян наштовхувалося на самосвідомість грузинів, вірмен і тюркомовних мусульман (азербайджанців), які мали оригінальні високі культури з власним письмом, літературою й архітектурою. Повністю незалежна Вірменія пережила свій останній період розквіту в X-XI ст. (перед завоюванням її візантійцями, а згодом — сельджуками). Середньовічне Грузинське царство сягнуло своєї політичної і культурної вершини у XII — на початку XIII ст.; тут золотому вікові поклали край монголи. Історія мусульман Закавказзя переплетена з Іраном. Їх було тюркізовано у мовному аспекті впродовж середньовіччя, проте вони не втрачали зв'язків з іранською культурою, зокрема, сповідуючи спільно з іранцями шіїтське відгалуження ісламу.

Починаючи від XIII ст., Закавказзя переживало економічний і культурний занепад і стало яблуком розбрату для іноземних держав. Від XVI ст. Західна Грузія і Західна Вірменія належали до Османської імперії, Азербайджан і Східна Вірменія — до Ірану. Проте ханства, що знаходилися під перським верховенством: Карабах, Ганджа, Шекі, Шірван, Дербент, Куба, Баку, Галиш, Нахічевань й Ерівань, а також об'єднане царство Картвелія і Кахетія, мали широку автономію, так само, як Імеретинське царство та князівства Мінгрелія, Абхазія та Гурія в османській Західній Грузії.

Картлі — Кахетинське царство — держава у Східній Грузії, виникла у II пол. XV ст. у результаті розпаду Грузинського царства зі столицею у Тбілісі. Існувало до 1762 р., коли було об'єднане з Кахеті (один з регіонів Грузії). Картлі — Кахетинське царство в політичному відношенні ділилося на окремі наполовину самостійні одиниці — сатавадо (сеньйорії). Економіка базувалася на нату-

ральному господарстві. В XVI-XVIII ст. вело постійні війни проти ірано-турецької агресії. Грузинські політики (Луарсабт I, Вахтанг VII, Іраклій II) ціною великих жертв намагалися зберегти політичну незалежність країни. В 1723 р. Карглі — Кахетинське царство захопили турки, 1735 р. — іранці. В 1744 р., звільнившись від чужоземного гніту, воно починає шукати підтримки з боку Росії. Укладається у 1783 р. Георгієвський трактат, який складався з 13 головних і 4 другорядних статей. Грузинський цар Іраклій II визнав протекторат Росії, відмовився від самостійної зовнішньої політики, зобов'язувався своїми військами служити російському імператору. Росія зобов'язувалася зберігати цілісність володінь Іраклія II, а Грузії надавалася внутрішня автономія. Соціальну верхівку в грузинів складала чисельно значна та ієрархічно поділена знать, верхні прошарки якої користувалися широкими привілеями й правами на закріпачених селян.

Вірмени ж зберегли лише нечисленну власну знать (меликів), яка змогла втриматися в невеликих князівствах Карабахського ханства. Мелик (араб. малик — цар) — назва власників-феодалів місцевого походження у Вірменії та Азербайджані (Карабахське ханство). В Азербайджані та Східній Вірменії домінувала мусульманська аристократія — беки, що здобули свої привілеї завдяки військовій та адміністративній службі в ханствах. Як і в інших мусульманських державах, селяни (вірмени й мусульмани) не були у переважній своїй більшості особисто залежними від верхівки. У всьому Закавказзі міський середній прошарок складала переважно вірмени, у той час як грузини й мусульмани переважали в селах. На 1800 р. вірмени становили майже три чверті населення Тифлісу, найважливішого в Грузії міста. Подібно як євреї і татари, вони, частково витіснені з верхніх прошарків і розколені демографічно, переважно зорієнтовувалися на економічну діяльність (торгівля, ремесла) і відігравали роль мобільної діаспори. Вірменські колонії знаходилися не лише в Закавказзі, Персії та Османській імперії, але й в Україні, Росії, Західній Європі, Індії та Китаї.

У зв'язку з політичним і демографічним розпорощенням вірмен у збереженні їхньої культурної традиції та етнічної самосвідомості вирішальну роль відігравала церква. Апостольська Вірмено-Григоріянська церква спромоглася зберегти свою самостійність і формувала у них уявлення про себе, подібно до того, як це чинили євреї, як Богом «обраного народу». Грузинська церква була православною й автокефальною, тобто мала власного главу. Обидві церкви визнавалися Перською та Османською імперіями, а їх духовенство, як і мусульманське, виступало носіями освіти й культури.

У 1783 р. цар Східної Грузії Іраклій II (Ерекле), якому загрожували Іран та Османська імперія, перейшов під російський протекторат. Коли в 1795 р. перси ввійшли до Східної Грузії, щоб від-

воювати її назад, Катерина II не дотримала своїх зобов'язань щодо неї. Наступного року Росія завоювала частину азербайджанських ханств. Проте після смерті імператриці російські війська знову відступили. Остаточна анексія Східної Грузії відбулася у 1800-1801 рр.: новий грузинський цар Георгій звернувся до царя з проханням включити Грузію до складу Російської імперії (невдовзі по тому він помер). Павло I відразу відреагував на цей «області Грузинського царства були прийняті імператорським всеросійським престолом у безпосереднє підданство». Олександр I скинув династію Багратидів, а Грузинське царство ліквідував. Ця одностороння й безпосередня анексія, що суперечила попереднім домовленостям, була узаконена в Маніфесті від 12 вересня 1801 р. високими словами про захист нових підданих від внутрішніх чвар і зовнішніх ворогів: «Не для розширення нашої влади, не із жадоби наживи, не для дальшого розширення кордонів і без цього вже найбільшої світової імперії взяли ми на себе тягар управління Грузинським царством». Західногрузинські князівства, які були під османською владою, у 1803-1811 рр. теж стали під російський захист. За винятком Імеретинського царства, вони ще впродовж десятиліть зберігали автономію під правлінням власних княжих родів.

Гюлістанський договір 1813 р., укладений після російсько-іранської війни 1804-1814 рр., призвів до інкорпорації ханств Північного Азербайджану Російською імперією; Південний Азербайджан із містом Тебризом залишався перським. Цей поділ на дві частини зберігається по сьогоднішній день. Ще одна війна з Персією, згідно Тукманчайського договору, закріпила за Росією землі Еріванського і Нахічеванського ханств у Східній Вірменії (1828). Таким чином Персію було витіснено із Закавказзя, але більша, південно-західна частина Вірменії залишалася й далі під османською владою. Наслідком приєднання Східної Вірменії до Російської імперії стала масова міграція вірмен з Ірану та Османської імперії до Закавказзя. В основному вони селилися у Нагірному Карабасі, що впродовж декількох років спричинило до того, що вірмени, де раніше повсюдно переважали мусульмани, стали більшістю населення на корінних землях Азербайджану. Внаслідок війни з Османською імперією Росія в 1878 р. анексувала також Карську й Батумську області, заселені частково вірменами й аджарцями, звідки пізніше емігрували мусульмани й куди теж переселилися вірмени Османської імперії.

Отже, завоювання Закавказзя, подібно як і територіальні завоювання на заході та південному-заході, було тісно пов'язане з конфліктами Росії з іншими потужними державами — Іранською та Османською імперіями. У російській і радянській історіографії приєднання Закавказзя зображалося як звільнення християнських грузинів і вірмен від панування відсталих ісламських правителів. Справді, широкі кола грузинів і вірмен, поміж якими

були також і провідники церкви, неодноразово виступали за підпорядкування цареві; окрім того, вони брали участь у військових конфліктах. Тому приєднання цих територій до Росії, подібно як і приєднання Бессарабії, не без підстав окреслюється російською історіографією як добровільний крок. Ці народи очікували від Росії не лише звільнення від чужинецького панування, але й збереження політичної та культурної автономії. Однак ці сподівання не справдилися, тому приєднання до Росії і по нині інтерпретується грузинами й вірменами подвійно та неоднозначно.

Інкorporація Закавказзя до Російської імперії відбувалася не прямолінійно. У політиці застосовувалися попеременно репресивна і прагматична лінії. Частково це залежало від особи регіонального військового намісника, що мав широкі повноваження, і водночас аж до 1860-х рр. займався військовим укріпленням Кавказу. За Миколи I значно зміцнилася жорстка централістська лінія: російська політика спрямовується на якнайповнішу інтеграцію Закавказзя, яке розглядалося як колонія, населена нецивілізованими азіятами. Як відзначала Державна рада у 1833 р., Закавказзя мало «з'єднатися з Росією в одне тіло, а місцеве населення мало перейти на російські мову, мислення, відчуття».

Адміністративне включення закавказьких земель відбувалося нерівномірно та неоднаково. У Східній Грузії царизм створив «Верховний грузинський уряд» з російських чиновників і залучених в якості радників представників місцевої знаті. Насправді цей «уряд» був слухняним знаряддям головнокомандувача російської армії в Закавказзі і називався «головним правителем Грузії». Що стосується Західної Грузії, то там місцеві правителі були тимчасово залишені при владі, хоча і підпорядковані політичному контролю російських воєначальників. У Мінгрелії й Абхазії понад 50 років (до 1857 і навіть 1864 р. у випадку Імеретії, цар якої Соломон II чинив запеклий опір росіянам від 1804 до 1810 р.) місцеву адміністрацію представляли російські офіцери у званні «капітан — справників». Вони вели діловодство російською мовою, часто нехтували місцевими звичаями, відносилися до населення з підкресленою великодержавною зневагою. Царській династії Багратидів було заборонено проживання на території Грузії, скасовано автокефалію Грузинської православної церкви. Русифікаторська спрямованість діяльності царської адміністрації знаходила вияв у відкритті російських навчальних закладів, в яких грузинська молодь була позбавлена можливості отримувати освіту рідною мовою.

Разом з тим, грузинським дворянам, особливо тавадам (князям), було відкрито широкий доступ до військової і цивільної служби. Указом від 24 березня 1827 р. вони були повністю зрівняні з правами російського дворянства. Поступово формувалася службова знать, котра тісно пов'язувала свою долю з матеріаль-

ним благополуччям, яке отримувало за службу самодержавству. Як слушно зауважує сучасна грузинська історіографія, «грузинська еліта поміняла Грузію на царські ордени й чини».

Таких же принципів дотримувався царизм і в Азербайджані. Правда, він не міг не рахуватися з такою реальністю як переважання мусульманського населення, наявність проіранських елементів серед місцевих феодалів і духовенства. Деякі азербайджанські ханства (Гандинське, Бакинське, Кубинське) були ліквідовані в 1804-1806 рр. під час приєднання Східного Закавказзя до Росії. Шейх Алі-хан Кубинський пішов у гори і довго боровся за відновлення своєї влади. Решта ханів тимчасово утримувалася при владі, визнавши себе васалами російського царя. Проте у зв'язку з назріванням війни з Іраном головнокомандувач російськими військами генерал О. Єрмолов добився ліквідації решти автономних ханств, побоюючись їх залишати в тилу. В 1819 р. було ліквідовано Щекинське, 1820 р. — Шірванське, 1822 р. — Карабахське, в 1926 р. — Талишське.

Замість скасованих ханств в Азербайджані створюється шість «мусульманських провінцій» і два округи. На чолі провінцій були поставлені коменданти. На ці посади призначалися російські офіцери. Вони були наділені необмеженими повноваженнями і одноосібно керували підвладним населенням, здійснюючи суд і розправу на свій розсуд. Навіть царські сановники визнавали, що комендантське правління являло собою «поєднання режиму військової окупації та азійського деспотизму». Про це прямо писали сенатори Є. Мечников і П. Кутайсов, які ревізували край у 1830 р. Як і Грузії, всі службові посади в губернських і повітових владних структурах займалися виключно російськими чиновниками. Більше того, з 1841 р. почали відбиратися до казни ті землі, з яких місцева знать — беки й агалари — отримували дохід на основі тіульного права (тобто умовного володіння). Планувалося передати їх російським дворянам. Проте графу М.С. Воронцову вдалося переконати Миколу I, що такий курс є ризикованим і може мати непередбачені важкі наслідки для російського режиму. Позбавлені своїх доходів, беки і агалари легко могли стати знярядям ворожих Росії зарубіжних сил. У результаті адміністративної реформи 1840 р. було скасовано комендантську систему управління Азербайджаном і запроваджено загальноімперську адміністративну систему. В 1846 р. всі землі, які знаходилися в розпорядженні місцевих феодалів на момент приєднання Азербайджану до Росії, визнаються їх спадковими володіннями. Видане згодом «Поселенське положення» юридично закріпило залежність селян від землевласників і надало останнім поліцейсько-судові права у відношенні до сільського населення. Після цього беки і агалари не лише перестали мріяти про відновлення ханських порядків, але й перетворилися у вірних слуг й опору російського царизму.

Особливою була політика Росії у Східній Вірменії. Намагаючись привернути на свій бік її населення, уряд проводив ліберальну політику. Відомо, що вона, згідно Туркманчайського договору, відійшла до Росії. З метою формування симпатій до Росії з боку населення Західної Вірменії, що залишалася під турецькою владою, імператор у Східній Вірменії здійснював обережну і гнучку політику. В Єревані 1827 р. створюється Тимчасове обласне правління, до складу якого, окрім російських чиновників, увійшов впливовий вірменський єпископ Нерсес Аштаракський. На чолі Вірменської області, утвореної в результаті ліквідації Нахічіванського та Єреванського ханств, було поставлено генерала В.О. Бебутова, котрий походив зі старовинного вірменського роду. Здійснена податкова реформа зменшила майже вдвічі податки з селян. Особливим «Положенням про управління Вірмено-Григоріанською церквою», виданим у 1836 р., уряд закріпив за нею всі земельні володіння із селянами, що на них проживали. Це зблизило російську адміністрацію з вищим вірменським духовенством, яке мало великий вплив на всі верстви місцевого населення. Проте згодом усе більше політика Росії у Вірменії набувала великодержавного характеру. В 1840 р. Вірменська область була ліквідована і включена до складу Грузино-Імеретинської, а з 1849 р. — Єреванської губерній. Росія визнала спадкоємні права дрібних вірменських вельмож — меліків, яких включили до регіональної царської адміністрації. За ними визнавалося право на звільнення від сплати податків. Проте їх не було кооптовано до російського дворянства.

Так, російський уряд досягав своєї мети — перетворення закавказьких еліт на лояльних партнерів. Багато грузинів, вірмен і мусульман робили кар'єру в російській армії та бюрократичному апараті. Лише у 1880-х рр., після закінчення російсько-турецької війни, в якій вірмени підтримували російські війська, розпочалася кампанія проти їхнього церковного шкільництва. Спочатку вводилися російський контроль і російська мова викладання, а після 1895 р. закриваються церковні початкові школи, добротні організації та бібліотеки. У російській шовіністичній пресі розгорілася полеміка, в якій вірмен, як і євреїв, було затавровано паразитами-визискувачами та зрадниками. А 1903 р. об'єктом інтеграційної політики стала вже сама ж вірменська церква, у якій конфіскували майно. Цей захід спрямовувався проти неї як найважливішого носія ознаки ідентичності вірменської нації, що внаслідок національно-революційного руху в Османській імперії, не видавалася урядові лояльним союзником, а ставала нібито небезпечною. Оскільки 1905 р. ці дискримінаційні заходи скасували, їхня асиміляційна дія виявилася незначною. Зате помітним був їх політичний вплив: було завдано важкого удару по традиційному русофільству вірмен, а масові протести проти указу 1903 р. істотно прискорили політизацію вірменського національного руху.

Збереження місцевої еліти й традиційних високорозвинених культур стало важливою передумовою для національних рухів, які в другій половині XIX — на початку XX ст. охопили грузинів, вірмен та азербайджанців. Успадкованим від традиційної соцієтнічної структури було те, що вони спрямовувалися не лише проти Росії, але й проти інших етнічних груп. Історично закріплені самосвідомість народів та міжетнічні конфлікти досі визначають ситуацію в Закавказзі.

Народи Закавказзя

Грузини — нація. Мова грузинська, належить до Картвельської групи кавказької мовної сім'ї. Віросповідання — православ'я; Грузинська церква виникла в I-й пол. IV ст. У порівнянні з іншими православними церквами має відмінності в літургійних правилах. З V ст. стала самостійною (автокефальною). Грузини, в залежності від місцевих особливостей, культури, побуту й діалектів мови, поділяються на такі етнографічні групи: картлійці, кахетинці, кізікійці, тушинці, писави, хевсури, мтіуми, мохевці, імеретини, рачинці, лечхунці, свани, мегрели, лази, аджарці, гурійці. Проживали у Тифліській та Кутаїській губерніях.

Аджарці — етнографічна група грузин. Розмовляють грузинською. До встановлення турецького панування (з середини XVI ст.) — православні. Економічні і правові обмеження, запроваджені турецьким урядом для християн, змусили, насамперед привілейовані верстви, прийняти іслам.

Абхази — нація, мова, споріднена з мовою адигів й абазинів, разом складають північно-західну групу (абхазо-адигську) кавказьку мовну сім'ю. З релігій з VI ст. поширено православ'я, а з XV ст. — іслам сунітського напрямку. В 80-х рр. VIII ст. правитель Абхазії Леон II домогся визволення краю від Візантії і об'єднав під свою владу всю Західну Грузію зі столицею Кутаїсії створив Абхазьке царство, яке було великою державою зі значною кількістю міст, фортець, храмів. Його населення вело жваву торгівлю з іншими грузинськими державами, країнами Близького Сходу і Середземноморського басейну. З початком IX ст. боролось з Тео-Кларджетським і Кажтинськими царствами за домінування в Грузії. Абхазьке царство значно посилювалося в IX — I-й половині X ст., коли царі Георгій і Леон III поширили владу на велику територію, досягнувши Нижнього Картлі і підкоривши північну частину Тао-Кларджеті. Послаблення Абхазького царства при Деметрі (967-975) внаслідок міжусобиць привело до того, що першість у боротьбі за об'єднання Грузії перейшло до Тао-Кларджеті. В II-й половині X ст. абхазький престол успадковується Багратам III й Абхазія увійшла до складу єдиного Грузинського царства. Наприкінці XV ст. Грузія розпалася на ряд держав і кня-

зівств. У XV-XVI ст. Абхазія спільно з Мегрелією і Гурією входила до складу князівства Сабадіано, а на рубежі XVI-XVII ст. виділилася в окреме князівство. В XVII-XVIII ст. знаходилася під владою Туреччини. В 1810 р. актом офіційного приєднання увійшла до складу Російської імперії. Номінальним правителем Абхазії був князь. У 1864 р. у ній запроваджується російське правління і вона перетворюється в «Сухумський військовий відділ». У 1862 р. складається абхазький алфавіт, у 1865 р. вийшов перший абхазький буквар. Після повстання 1866 р. скасовується кріпацтво.

Азербайджанці — нація, мова — азербайджанська, належить до південно-західної гілки тюрських мов. Релігія — іслам шийтського (більшість) і сунітського напрямків. Історично склалися етнографічні групи, які мають особливості в господарстві, культурі, побуті: айруми, карапахи, падари, шахсевіни, карадагці, афшори. Основна частина азербайджанців проживала на території Шамахинської губернії, перейменованої Баксинської, а з 1868 р. — Єлисаветпільської губернії.

Вірмени — нація, мова — вірменська, яка є самостійною гілкою індоєвропейської мовної сім'ї. Віросповідання — християни монофізитського напрямку. Християнство стало офіційною релігією у 301 р. Вірмено-Григоріанська церква — одна з найдавніших християнських церков. Поширення нової релігії пов'язано з іменем першого католікоса Григорія Партева, названого в церковній літературі Просвітителем. За його іменем Вірменська церква отримала назву Григоріанської. В XIX — на поч. XX ст. проживали на території Єреванської губернії. Вірмени мають найбільшу в світі діаспору в Туреччині, Лівані, Ірані, Румунії, Болгарії, Франції, Росії, Аргентині, Уругваї, Бразилії. З 4 млн. вірмен на початку XX ст. у Закавказзі проживало 1,5 млн. За етнографічними особливостями вони ділилися на основні групи: північно-західні, південно-західні, південні і південно-східні й східні.

5.2. КАВКАЗЬКА ВІЙНА З ГІРСЬКИМИ НАРОДАМИ

Закавказзя, через яке спрямовувалися військові походи росіян на Іран та Османську імперію, незважаючи на неодноразові повстання його народів, російському пануванню не загрозувало. Однак, розташований на північ від нього гірський регіон Кавказу неможливо було втихомирити впродовж першої половини XIX ст. Оскільки найважливіший шлях із Закавказзя проходив через Центральний Кавказ, а напади кавказьких етносів раз у раз спустошували й деस्ताбілізували окремі райони Грузії, то підкорення Кавказу було не лише питанням престижу, але й мало стратегічне значення. Росія намагалася досягнути цієї мети, залучаючи сюди, зокрема, великі військові сили, проте потрібні були десятки років, поки опір незрівнянно менш чисельних кавказців було зламано.

Кавказький регіон відзначається величезною етнічною розмаїтістю, подібної якій у світі не знайдеться. Найважливіші з-поміж понад 50 етнічних груп розміщені зі сходу на захід: у самому лише Дагестані, у горах і на вузькому клаптику узбережжя Каспійського моря, живе понад 30 етносів, серед яких кавказомовні аварці, даргинці, лезгини і лакці, іраномовні тати й гірські євреї, що теж розмовляють по-татськи, а також сконцентровані в долинах і низинах тюркомовні кумики й ногайці. У західній частині гірських районів Центрального Кавказу живуть кавказомовні чеченці та інгуші, далі вгору по Тереку — іраномовні осетини, а у високогір'ї Ельбрусу — тюркомовні балкарці й карачаївці. Черкеси, яких зараховують до окремої кавказької мовної групи, населяли увесь Західний Кавказ аж до Чорного моря. Їх східне відгалуження творили кабардинці, котрі жили в передгір'ї на захід від Терека. До етнічних груп Кавказу слід віднести також абхазців й окремі групи грузинів (свани, хевсури) на південному заході, історія яких відбувалася в грузинському контексті.

Як і в інших областях, цій мовній багатоманітності відповідала різнобарвна багатолікість архаїчних екзотичних традицій і звичаїв, неодноразово відображених мандрівниками. Вона пояснюється географічними умовами, які ізолювали окремі спільноти одна від одної. Етноси різнилися також формами господарювання і своєю суспільно-політичною організацією. У горах переважало скотарство (вівці, корови) із сезонним перегонем овець, а в долинах та передгір'ях — рільництво й частково також кочове скотарство. Тоді як у деяких районах Дагестану існували, як і в Азербайджані, ханства й султанати з ієрархічною соціальною структурою, в усіх інших кавказьких областях державних утворень не існувало. Організовані в племена, клани, громади й общини виявляли різні відмінності: від соціальної структури в кабардинців, надзвичайно диференційованої і багатоступеневої, і подібної, але не такої чіткої в осетинів — аж до слабко розщепленого, оснований на сільських громадах, патріархального егалітарного укладу в чеченців, інгушів, карачаївців, балкарців, окремих етносів Дагестану та більшості черкесів.

Крім такої багатоманітності, спостерігалися також важливі спільні риси, які власне й створювали передумови для успішного опору кавказців. Однею з них була релігія: майже всі етноси сповідували іслам сунітського напрямку. Єдиний виняток становили осетини, з яких лише меншість була мусульманами, а більшість — православними християнами. Щоправда, ступінь ісламізації кавказців був неоднаковим. Якщо в Дагестані іслам був закоріненний віддавна й арабська мова правила за літературну, то західні черкеси були ісламізовані пізно й поверхово. Спільні риси виявлялися також і в способі життя, і в звичаях. Вони полягали в пле-

мінних відносинах зі своєрідною правовою системою — «адатом», де поєднувалися кровна помста і гостинність, як соціальні інституції, й захищалися такі цінності як повага до стариків й предків.

Встановлення протекторату над Грузією надало російській експансії нових імпульсів. Щоб забезпечити сполучення із Закавказзям, окремі дагестанські ханства було взяти під російський захист. Почалося будівництво Грузинської військової дороги. Кабардинців та осетинів, які мали під своїм контролем цей єдиний сполучний шлях через Кавказ, було підпорядковано формально російському верховенству. В 1784 р. споруджено фортецю Владикавказ, назва якої була промовистою і програмною.

У 1817 р. царизм перейшов до планомірного наступу на горців Північного Кавказу. Почалася Кавказька війна, яка поділяється на три етапи: 1) 1817-1829 рр.; 2) 1830-1856 рр.; 3) 1856-1864 рр. У 1817 р. 50-тисячний окремий грузинський корпус і 40-тисячне Чорноморське військо розпочали масований наступ на гірські райони Чечні та Дагестану. Командиром грузинського (від 1820 р. — кавказького) корпусу і керівником з цивільних питань на Кавказі та в Астраханській губернії було призначено героя війни з Наполеоном генерала Олексія Ермолова. За планом, затвердженим Олександром I, вирішили перейти від окремих каральних експедицій до планомірного ведення воєнних дій проти непокірних горців. У руках Ермолова зосереджувалася величезна влада і він почав діяти рішуче і жорстоко. На прорубування просік для проходу військ, будівництво доріг і мостів, зведення укріплених пунктів зганяли місцеве населення, яке й так платило різні грошові та натуральні податки і виконувало повинності. Деякі аули руйнували, сади вирубували, частина населення втікала в гори, іншу переселили на рівнину. Завдяки таким діям, у 1817-1819 рр. було побудовано фортеці Грозная і Внезапная, що дозволили контролювати долину р. Сунжа — територію, прилеглу до Чечні. Для оборони Військово-Грузинської дороги створюється другий кордон — від Моздоцької фортеці до Дар'яльської ущелини. Петля військово-економічної та політичної блокади гірського Кавказу стягувалася щораз тісніше. В 1817 р. лівий фланг Кавказької лінії було висунуто з Тереку на рубіж річки Сунжі, а через два роки — до півніжжя Дагестанських гір. Через що гірські народи Чечні і Дагестану виявилися відрізнаними від Кумикської рівнини, куди переганяли худобу на зимові пасовища. В 1821-1822 рр. центр Кавказької лінії просувається до півніжжя Чорних гір і тим самим перекривається вихід гірських народів на рівнину з ущелин Черска, Чечема і Баксана.

Кабардинці відтіснялися зі зручних для землеробства районів. Кращі землі, як правило, призначалися для розширення зони військово-козачої колонізації. Це вело до посилення зіткнень ко-

заків з місцевим населенням і перетворювалося у безкінечну збройну боротьбу, що тривала роками, а інколи десятиліттями. Дуже часто вночі на кордонних постах били тривогу, помітивши горців. Усі жителі козачих станиць, включаючи жінок, бралися за зброю. А через декілька днів козачі отамани здійснювали у відповідь набіг на горців. Про одного з таких отаманів Власова в офіційних джерелах говорилося, що під час нападу за Кубань він спалив підряд 17 аулів, відібрав у горців декілька тисяч голів худоби, знищив посіви. Вражаючи картину розорення гірського аулу створив Л.М. Толстой, який служив на Кавказькій лінії, заставу царських колонізаторів на сторінках твору «Хаджі Мурат». У 1818 р. генерал Олексій Єрмолов цинічно визнавав: «Я знищив десятки сіл, в яких горці посміли підняти зброю проти нас, і разом з ними я віддав вогню всі їх будинки і садиби».

В 1837-1839 рр. на Чорноморському побережжі Кавказу між Сухумі і Анапою було споруджено 17 укріплень, які склали Чорноморську берегову лінію. Вона відрізала адигів від зимових пасовищ, які прилягали до прибережної зони теплого моря. В суворі зими це призводило до масової загибелі худоби і прирікало горців на голодну смерть. Коли ж вони просили комендантів берегових укріплень продати їм хліб, ті категорично відмовляли. Один з начальників Чорноморської берегової лінії контр-адмірал Серебряков стверджував: «Заборонений захід на відпуск продовольчих запасів при вкрай і щоденно зростаючій нестачі запасів продовольства у горців є дещо жорстоким, але необхідним заходом для того, щоб переконати їх у невігідності неприязних стосунків з нами».

Блокада супроводжувалася широкою практикою захоплення заручників (аманатів). Їх брали для гарантії припинення набігів і використання як засобів політичного тиску. В 1820-х рр. в Інгушетії, Північній Осетії, Кабарді та Закубанні проводилися каральні акції, під час яких знищувалися аули, посіви й сади. Внаслідок цих дій вибухали нові виступи горців, які жорстоко придушувалися російськими військами.

Російські наміри Микола I окреслив ще в 1829 р., коли привітав свого полководця Івана Паскевича з перемогою над турками: «Завершивши таке славне діло, перед нами стоїть ще одне, в моїх очах не менш славне, яке стосується безпосередніх переваг, і є навіть набагато важливішим, — це остаточне вмиротворення горців або ж винищення непокірних». Найкращі російські полководці (серед яких Олексій Єрмолов, Іван Паскевич і Михайло Воронцов) неодноразово робили спроби організувати це «славне діло» за допомогою десятків тисяч солдатів, проте замість слави вони щораз пожинали на Кавказі ганебні невдачі: Росія втратила десятки тисяч вояків і близько однієї шостої державних доходів. Кавказька війна була надзвичайно кровопролитна з обох сто-

рін. Це дало привід Тарасу Шевченку у поемі «Кавказ» висловити цю трагедію у таких рядках:

«За гурами гори, хмарою повиті,
Засіяні горем, кровію політі.
Отам-то милостивії ми
Ненагодовану і голу
Застукали сердешну волю
Та й цькуємо. Лягло косьми
Людей муштрованих чимало.
А сльоз, а крові? Напоїть
Всіх імператорів би стало
З дітьми і внуками, втопить
В сльозах удов'їх. А дівочих,
Пролитих тайно серед ночі!
А матерніх гарячих сльоз!
А батькових старих, кровавих,
Не ріки — море розлилось,
Огненне море!...»

З часом у цій, чимраз жорстокішій війні, мета «винищення горців» виступила на передній план. Оскільки російські війська в горах не могли зрівнятися з партизанами, вони руйнували й спалювали села, поля та ліси, переганяли худобу. Цим погіршували економічне становище кавказців і спричиняли дальше загострення конфлікту. Незадоволення експансією росіян визрівало не лише серед гірського селянства, змученого поборами, захопленнями земель, реквізиціями худоби, кривавими екзекуціями, свавіллям воєначальників. Ображеними вважали себе і деякі, відсторонені від управління, представники місцевої знаті. Їх дратувала залежність від російських адміністраторів, які до того ж поводитися з ними брутально і бундючно. «В тебе собача душа і розум віслока, — писав російський воєначальник князь Циціанов одному із місцевих володарів, — до тих пір поки не будеш вірним данником великого мого імператора, до того часу буду бажати кров'ю твоєю свої чоботи помити». В опозиції до колоніального режиму знаходилася й більшість мусульманського духовенства, незадоволеного обмеженнями їх привілеїв. Так формувалися соціальні сили визвольної війни. Таким чином, причини масового руху горців полягали у насадженні Росією колоніального режиму і посиленні національного, релігійного та соціального гніту. Головною рушійною силою боротьби залишалася маса не закріпаченого селянства — узденів (у Східному Кавказі), а також тльфолів (у Західному Кавказі). Але керівна роль належала не місцевим світським феодалам, а мусульманському духовенству, яке зуміло надати боротьбі характеру релігійної (священної) війни.

Боротьба кавказьких народів набула виразного релігійно-ідеологічного напрямку, який отримав назву «**мюрідизму**» й набрала поширення у сунітів-мусульман. В його основі лежали принципи, розроблені мусульманськими діячами Багдаду і Бухари в XII-XIV ст., і увібрали в себе ідеї «зближення людини з Богом, рівність людей перед Богом» в загробному житті, культ бідності, заклики самозречення, самопожертви. **Мюрід** — це мусульманин, який присвятив себе духовному вдосконаленню в ім'я «зближення з Аллахом». Складовою мюрідизму був **газават (джигад)** — один із приписів ісламу, який закликав до «священної війни» проти «відступників» — одноплемінників і «невірних» сусідів кожного повнолітнього і здорового мусульманина. Дагестанський учений Магомед Ярагнський, проповідник мюрідизму, знавець Корану і шаріату, стверджував: «Лише релігійний закон керує людьми: які правовірні — рівні перед Богом». Водночас, мюрід має беззаперечно коритися своєму релігійному наставникові, бути готовим пожертвувати за його наказом своїм майном, родиною і життям.

У 1828 р. на чолі руху мюрідів став аварець Газі Магомед, який отримав від Магомеда Ярагнського звання імама Чечні та Дагестану, тобто духовного лідера мюрідів (1828-1832 рр.). 1830 р. він закликав горців до газавату проти Росії. У жовтні 1832 р. при штурмі аулу Гімри, основного опорного пункту імама, Газі Магомед загинув. Другим імамом став Гамзат-бек (1832-1834 рр.), який походив із знатного аварського роду. Він прагнув поширити свою владу на територію всього Дагестану, але незабаром став жертвою кровної помсти прихильників убитої за його наказом родини аварських ханів.

Третім імамом у 1834 р. проголошується Шаміль (1797-1871) — 18-й син аварського узденя (уздень-вільний селянин-общинник на Північному Кавказі). Він був глибоко релігійною й водночас освіченою особою (знав арабську мову, літературу, філософію та право), відзначався особистою хоробрістю, мав військовий досвід у війнах з росіянами (зокрема був важко поранений при штурмі аулу Гімри). Шаміль розбудував військово-теократичну державу — **імамат**, ядро якої творила більшість дагестанських етносів і чеченців, тоді як інтегрувати сюди тривалий період осетинів, кабардинців і черкесів не вдалося. У Дагестані, в укріпленому аулі Ахульго, розташовувалася резиденція Шаміля. При імамів, який мав необмежену владу, функціонував орган центрального управління — рада з 32 осіб. Усі цивільні й правові питання розв'язувалися на засадах шаріату — зводу релігійно-етичних і правових приписів ісламу. Було запроваджено грошові пені, печатку, герб, державний прапор; створено дисципліновану регулярну армію, поділену на тисячі, яких очолювали найбі. Загальна чисельність вояків (разом з ополченням) складала 20-30 тис. осіб, включаючи 6 тис. кінноти.

За наполяганням Миколи I, який 1837 р. відвідав Кавказ, воєнні дії активізувалися. В 1839 р. три місяці тривала облога

резиденції імама — аулу Ахульго. Шаміль змушений був віддати свого семирічного сина Джамалуддіна в заручники (через багато років інший син Шаміля — Газі Магомед — викрав двох грузинських княгинь і обміняв їх на брата). У дні вирішального штурму аулу загинули одна з дружин Шаміля, молодший син Сагід, численні родичі. Із загоном мюридів йому вдалося прорватися до Чечні. Восени 1844 р. захопив укріплення Чорноморської берегової лінії, Аварію й відновив владу в Дагестані. А 1846 р. імам вступив до Осетії й Кабарди, намагаючись відсунути кордони держави на захід і в перспективі приєднати Черкесію.

Призначений 1844 р. новий намісник Кавказу Михайло Воронцов змінив тактику і замість окремих каральних експедицій почав планомірне просування в гірські райони. Поступово кільце блокади навколо території імамату звужувалося. Частина набів зрадила Шаміля і розпочала сепаратні переговори з російським командуванням. Одним із перших покинув Шаміля наб Аварії **Хаджі-Мурат**, потім наб Малої Чечні Умаяров та деякі інші, котрі повернули зброю проти імама. Хаджі-Мурат (напр. 90-х рр. XVIII ст. — 23.IV.1852 р.) учасник визвольної боротьби горців Кавказу наб Шаміля, правитель Аварського ханства. В 1836 р. за доносом був обвинувачений у таємних стосунках з Шамілем і його заарештували. Зумів втекти з-під арешту, приєднався до повстанців і став одним з видатних соратників Шаміля. Людина великої мужності, він прославився багаточисельними походами проти царських військ, проявив себе видатним воєначальником партизанської війни. Суперечності з питань ведення війни, розбіжності з проблем внутрішнього режиму в імаматі, величезне честолюбство призвели до розриву з Шамілем. 23 листопада 1851 р. він перейшов на бік росіян, а в квітні 1852 р. втік від них у гори і при сутичці біля м. Нухи був убитий.

Напередодні Кримської війни Шаміль домовився з османським урядом про спільні дії проти росіян у Закавказзі. У серпні 1853 р. його 15-тисячневійсько спробувало прорватися до Тифліса, але зазнало невдачі. У квітні 1854 р. османська армія почала наступ на Тифліс. Одночасно на місто наступала й армія Шаміля. Однак, через суперечності з турецьким командуванням, Шаміль повернувся назад. Короткочасний прорив Шаміля до Кахетії 1854 р. і захоплення Цинандалі стало його останнім військовим успіхом. Після Кримської війни російський уряд зосередив на Кавказі до 200 тис. вояків. На чолі цієї армії було поставлено нового намісника Кавказу князя Олександра Барятинського, якому вдалося придушити опір горців, використовуючи при цьому підкуп набів Шаміля, внаслідок чого зрадив наб Малої Чечні Умаяров.

У 1859 р. кільце російської армії зімкнулося навколо резиденції Шаміля в аулі Ведіно. Вірних людей у нього ставало все менше і менше. Декілька місяців він переходив від одного гірського

аулу до іншого, проголошував грізні промови, погрожував іменем Аллаха, закликав «правовірних» розпочати чергову війну з «гяурами». Його слухали, але воювати мало кому хотілося. На початку серпня 1859 р. із загоном з декількох десятків людей, — залишками свого «священного воїнства» — він перебрався до високогірного аулу Гуніб. За день до цього було знищено його обоз. В Гуніб прибув, маючи лише особисту зброю та одного коня. 18 серпня 1859 р. отримав пропозицію О.І. Барятинського здатися на почесних умовах: імам і його близькі не будуть заарештовані, їм дозволять виїхати за межі Росії. Шаміль не відповів. Він не вірив, що росіяни спроможні на подібну великодушність. Розпочався штурм. Становище імама стало безнадійним. Навіть його сини заявили, що якщо він не складе зброї, то вони перейдуть до росіян. 25 серпня Шаміль капітулював і був вражений, коли виходив зі свого укріплення, бо російські солдати кричали йому «ура».

Його зустрів намісник Кавказу і виявив почесні як главі переможеної держави. Для нього підготували спеціальну карету, дозволили також зберегти при собі зброю і в супроводі варті, яка більше нагадувала почесний ескорт, залишив Кавказ. Під Харковом його прийняв імператор Олександр II, який промовив почесному полоненому наступні слова: «Я дуже радий, що ти нарешті в Росії, шкодую що цього не трапилося раніше. Ти каятися не будеш. Я тебе влаштую, і ми будемо друзями». Шаміля провезли по містам Росії, він побував у Москві, оглянув імператорські резиденції в Петербурзі й Царському Селі, його возили «на спектаклі», показували залізницю. Місцем проживання обрали Калугу, де відвели один із найкращих особняків у місті. Тут побудували невелику мечеть, сюди з Дагестану перевезли сім'ю, внуків, родичів — всього 22 особи. На їх утримання виділяли декілька десятків тисяч рублів. 25 серпня 1866 в залі Калужського зібрання дворян Шаміль присягнув на вірність Росії. Але другом Росії він не став. У 1870 р. йому дозволили виїхати до Мекки. Там він помер у лютому 1871 р. і похований в Медині.

Отже, опір східних кавказців було зламане. Проте на Західному Кавказі черкеси все ще чинили росіянам спротив. Черкеські племена, що, як правило, діяли незалежно від Шаміля, й лише незначна частина яких дотримувалася мюридизму, десятки років із постійним успіхом змушували російські війська відступати, у чому їх частково підтримували чеченці, які здавна мали контакти з черкесами. Після приборкання Шаміля Росія безжально повелася також і з черкесами. На 1864 р. під її контролем уже перебував й Західний Кавказ. Оскільки вона намагалася укріпитися на Чорноморському узбережжі й колонізувати родюче передгір'я християнськими поселенцями, більшість черкесів або убивали, або виганяли з домівок. Інші ж, рятуючись від російського панування, вибирали добровільну еміграцію. У 1860-х — 1870-х рр. майже всі черкеси, які залишилися

живими (не менше 300 тис. осіб) емігрували до Османської імперії. У 1897 р. у Росії налічувалося всього 44746 черкесів. Упродовж ХІХ ст. до Туреччини емігрували також декількома потоками більшість абхазців, мовно споріднених із черкесами, десятки тисяч чеченців, кабардинців і ногайців. Маловідомою є ця масова еміграція кавказців і кримських татар із Росії до Османської імперії, але вона певною мірою передувала вигнанням горців у середині ХХ ст.

«Підкорення Західного Кавказу, досягнене внаслідок ряду блискучих подвигів і довготривалих зусиль, завершило довголітню Кавказьку війну», — оголосив у липні 1864 р. Олександр ІІ і скоротив термін служби козаків, «які невпинно обороняли наші кордони від бандитських нападів «горців»». Тепер можна було братися за адміністративний поділ Кавказу. Уже в 1860 р. військове управління було замінене цивільним. Схід було названо Терською областю, захід — Кубанською областю, а більшу частину Дагестану, після скасування тут у 1859-1867 рр. ханств, додано як окрему область до Закавказзя. Спочатку владі, очевидно, не було ясно, чи слід зараховувати гірські народи Кавказу до правової категорії «інородців», чи ввести їх до станової системи Росії. Надалі інтеграція гірських народів відбувалася за зразком мусульман Закавказзя: і на цей раз Росія зробила ставку на співпрацю з лояльними елітами. Вони були в соціально диференційованих етносів, таких як кабардинці й кумики. Натомість їх майже не було в етносів з егалітарною соціальною структурою, як, наприклад, у чеченців. Представників неросійської верхівки задіявали в місцеве управління й частково наділяли землею. Подібно до Азербайджану, запроваджуються комісії, які перевіряли їхні права на земельні володіння та привілеї. Вони дійшли висновку, що верхівку слід визнати «найвищим станом горців», у Дагестані, зокрема — беями, але не повноправною знаттю. Усе ж окремих кавказців включали до родової знаті — у випадку, якщо вони служили в армії або брали участь в управлінні. Фактично недоторканими залишалися за російського правління ісламське духовенство з його системою освіти (передусім у Дагестані) і традиційний соціальний устрій кавказців. Проблеми створювало в першу чергу посилене заселення росіян та українців на рівнинах, у долинах, особливо у Західному Кавказі.

Народи Північного Кавказу

Черкеси — народ, загальна назва адигів. Мова — кабардино-черкаська, яка відноситься до абхазо-адигської групи кавказьких мов. Черкеси — мусульмани — суніти.

Чеченці — народ. Мова чеченців відноситься до нанської групи кавказьких мов. Ділиться на Велику й Малу Чечню. В рівнинних районах займалися землеробством, а у високогірних — скотарством.

Кабардинці — народ. Мова належить до абхазо-адигейської групи кавказьких мов. Етногенез спільний з адигами. Мусульмани-суніти. Головні заняття — відгінне скотарство (особливо конярство) та землеробство.

Карачаї — народність. За походженням мови і культури близькі до балкарців. Карачаєво-балкарська мова відноситься до кипчаксько-огульської підгрупи тюркських мов. Мусульмани-суніти. Основні заняття — відгінне скотарство й підсобне землеробство.

Інгуші — народ. Мова відноситься до нанської гілки кавказьких мов. Мусульмани — суніти. Є близькоспорідненими з чеченцями. Головні заняття на рівнинах — землеробство, в горах — скотарство.

Балкарці — народність. Мова відноситься до тюркських мов. Мусульмани — суніти. Етногенез балкарців невідомий. Головне заняття — тваринництво.

Осетини — нація. Мова відноситься до північно-східної групи іранських мов. Більшість осетин — православні, меншість — мусульмани. Головним заняттям на рівнинах було землеробство, у горах — скотарство.

Етноси Дагестану — аварці, даргинці, лезгини, лакці, кумики, табасарани, рутульці, агули, цахурі та інші проживають у східній частині Північного Кавказу. Найбільш чисельний народ аварці, котрі у XII ст. створили велике державне утворення — Аварське ханство.

Розділ VI

НАРОДИ ПРИУРАЛЛЯ Й ПОВОЛЖЯ

6.1. ЕТНОСИ ПРИУРАЛЛЯ ТА ЇХ АДАПТАЦІЯ

Приуралля — територія, що прилягає до західного — сходу Уральських гір, головним чином у басейні річок Ками і Печори.

До початку XIX ст. народи Приуралля — фінномовні комі, мордва (марійці), черемиси й удмурти (вотяки), приєднані до Росії у XVI ст. Вони були міцно інтегровані в адміністративну та соціальну систему Росії. Мордва населяла Південне Приуралля. Вже у XVIII ст. вона піддалася сильній русифікації. На початку XIX ст. процес зросійщення досягнув таких масштабів, що російська влада у низці повітів та губерній перестала реєструвати мордву як окремий етнос. Її питома вага впродовж XIX ст. була приблизно однаковою і становила майже 0,8% населення Росії. Близькими до неї за походженням і мовою були черемиси (удмурти), які проживали у Північному і Південному Приураллі. Більшість їх зосереджувалася у Північному Приураллі — в межиріччі Ками і В'ятки (В'ятська губернія). Господарюючи в лісовій зоні, вони адаптувалися до займаної екологічної ніші, використовуючи для життя різноманітні біологічні ресурси. У Північному Приураллі жили комі, які найменше були інтегровані до складу Росії, частина із них лише формально вважалася православними, залишаючись реально шаманістами.

Із завоюванням Казані Московська держава увійшла в безпосередній контакт із башкирами, котрі проживали у Південному Приураллі і перебували частково під верховенством Казанського ханства. Тюркомовні башкири-мусульмани, територія розселення яких знаходилася на південному Уралі між Камою і Яйком (Уралом), не були «чистими» кочівниками. На півночі й у верхів'ях Уралу деякі їхні племена населяли також ліси й займалися мисливством, рибальством, бортництвом, а на заході — і землеробством. Зате більшість башкирів у південному та східному лісостепу і степу були напівкочовими і кочовими скотарями. Організувалися в клани і племена й мали виразно окреслену соціальну диференціацію. Як кочовики-наїзники, мали перевагу над озброєними загонами осілих степовиків. На противагу більшості інших кочовиків, які належали до Золотої Орди, башкири не творили політичної єдності. Вони мали тісні взаємини з Казанським і Сибірським ханствами на Півночі та з ордами ногайців і казахів на Півдні, чинили періодичні набіги на російські прикордонні області.

Після завоювання Казані деякі групи башкирів потрапили під московське верховенство. Утім, ці претензії на володарювання над ними ще довго не могли бути зреалізованими. Уже в 1586 р. у Північній Башкирії засновується фортеця Уфа, проте тільки в середині XVII ст. на крайньому північному-заході башкирських поселень «для захисту від башкирів і калмиків» споруджується Закамська оборонна лінія. Але й тоді влада над башкирами була хиткою. Окремі вожді племен поступали на московську службу, а деякі групи на півночі й поблизу фортеці Уфа сплачували цареві доволі поміркований ясак. Отже, викликає сумнів датування радянськими дослідниками «добровільного об'єднання» башкирів із Росією вже другою половиною XVI ст.

Лише в другій половині XVII — на початку XVIII ст. Москва поступово почала систематично збирати з башкирів податки й вимагати від них виконання повинностей. Одночасно чимраз більше татар, мордві, чувашів, черемисів і росіян перебиралися із Середнього Поволжя на Середній і Південний Урал і селилися на пасовищах башкирів як землероби, так що впродовж XVIII ст. вони стали меншістю на власній території. Властиво, башкирській знаті вдалося поставити у залежність від себе більшість новоприбулого неросійського ясачного населення, яке в російських джерелах названо «тептярами» і «бобілями». Однак, дедалі частіше доходило до конфліктів між осілими землеробами й кочовиками за земельні володіння. Це становило (поряд із зростаючими державними претензіями) тло для збройних виступів башкирів у 1662-1664, 1676-1682 і в 1705-1710 рр., спрямованих часто проти російських поселенців.

На ці повстання Російська держава реагувала, як звичайно, багатоманітно, тобто брала заручників, і прямиком, гарантуючи, наприклад, права тубільців на землю. І аж у 30-х рр. XVIII ст. Москва взялася за підкорення башкирів. Тим часом, ситуація істотно змінилася. Держава, реформована й військово зміцнена Петром I, стала систематично максимально використовувати ресурси прикордонних земель. Особливе зацікавлення викликали резерви родючої землі й корисні копалини заселеного башкирами Південного Уралу. Безпосереднім приводом до розпочатої в 1734 р. Оренбурзької експедиції стали нові, цюйно встановлені, стосунки з казахами, які переключили увагу на торгівлю із Середньою Азією. Укріплена прикордонна лінія, споруджена в 1735 і 1740 рр. між Самарою на Волзі і новозаснованим Оренбургом на Яїку, відрізала башкирів від степу. Вони відреагували рядом великих збройних повстань, придушити які вдалося лише в п'ятирічній жорстокій війні, причому московські війська отримували підтримку від неросійського ясачного населення.

І в наступні десятиліття доходило до повстань башкирів, але тепер Південний Урал був уже під військовим контролем Росії. Адміністративно він також увійшов до Російської імперії.

Подальша інтеграція проходила за випробуваними зразками: башкирська верхівка, що не стала жертвою російських військових заходів, а також вихідці із Середнього Поволжя — татарські мішари (мещеряки) — були утверджені у своїх володіннях і привілеях та прийняті на кінну службу Росії. Основна ж частина населення і надалі сплачувала ясак, причому башкири платили менше, ніж представники інших етнічних груп, а неросійські тептярі й бобили — менше ніж російські державні селяни. Права на володіння були гарантовані корінному населенню, однак зіткнення за землю тут продовжувалися і тому на території башкирів існувало чимало етнічних і соціальних вогнищ конфлікту. На відміну від неросіян Казанського ханства, башкири й у XVIII — першій половині XIX ст. ще не були інтегрованими в Російську імперію, а залишалися на особливому становищі. Наприкінці XVIII ст. вони разом із мішарами переводяться у військовий стан, який можна порівняти з російськими козаками. Їх було реорганізовано в нерегулярне «башкирське військо» й підпорядковано власному військовому командуванню. Вони служили на Оренбурзькій прикордонній лінії, а також брали участь у військових походах на Захід, як наприклад, у період між 1806 і 1813 рр.

За переписом 1897 р. марійці склали 375,4 тис. осіб, удмурти (ватяги) — 420,8 тис., мордва — 1,02 млн., башкири — 1,3 млн. осіб. Рівень писемності серед марійців складав 8,9%, удмуртів — 6,84%, а серед татаризованих башкир 24-27%. Досить високою серед них була й частка писемних жінок. Такий порівняно високий рівень писемних серед татаризованих башкир пояснюється тим, що при мечетях існувала широка мережа шкіл й ісламське духовенство переймалося освітою народу. У башкирських аулах функціонувало дві центральні педагогічні школи для підготовки педагогів із середовища башкирів.

6.2. НАРОДИ ПОВОЛЖЯ: ОСОБЛИВОСТІ НАЦІОНАЛЬНОГО ЖИТТЯ ТА МЕНТАЛІТЕТУ

Поволжя — територія, яка прилягає до середньої і нижньої течії Волги, або близько до неї розташована й економічно до неї тяжіє. Поділяється на правобережне Приволжя і лівобережне Заволжя. У Поволжі проживали татари й діяли російсько-башкирські місіонерські школи, розраховані на 100 учнів та одна жіноча школа на 20 осіб і 6 шкіл під назвою «башкирських народних шкіл» (казанські, астраханські, середньоволзькі мішари, чуваші і калмики). На середину XIX ст. поволзькі татари проживали переважно в Казанській губернії. Вони склали тут приблизно третину гільдійського купецтва. Мали багату і впливову знать — Юнусови, Апаєви, Юсупови, Акчуріни. Мусульманське духовенство витворило у власну організацію — мусульманські церковні збори, які очолював муфтії. Під його впливом перебували освіта й культура.

У відповідь на спроби російського духовенства повернути волзьких татар до православ'я, серед них розгорнувся реформаторський ісламський рух. Його метою стало оновлення ісламсько-татарської культури і водночас збереження її самобутності. Було видано «Азбуку татарської мови», двотомний словник татарської мови і «Коротку татарську граматику», що стали основою для видання наступних граматик і словників. Імпульси до національного пробудження татар надходили від заснованого у 1804 р. — Казанського університету, де було створено друкарню для видання татарських книг (арабським шрифтом) і здійснювалося викладання татарської мови, всіляко заохочувалися й сходознавчі досліджування.

Проте у відповідь на відмову охрещених татар і чувашів від православ'я й татарські заворушення під час Кримської війни російський уряд вжив таких заходів: татарське самоврядування в Казані й викладання татарської мови в гімназії було ліквідовано, а науковий сходознавчий центр переведено до Петербурга.

Перед загрозою зросійщення та асиміляції деякі представники волзько-татарської інтелігенції виступили за реформу ісламсько-татарської культури, насамперед, татаромовної освіти. Наприкінці ХІХ ст. серед неї поширилися ідеї Ізмаїла Гаспринського, який на сторінках заснованого у Бахчисараї часопису «Терджюман» («Тиумач») виступив з ідеєю озахіднення ісламської школи, тобто включення до переліку навчальних предметів світських дисциплін: математики, фізики, хімії, природознавства, географії, історії, а також синтезувати ісламську культуру з тогочасними природничими науками, технологіями. Рух одержав назву **«джадидизм»** (новий метод). Гаспринський висунув концепцію єдиної мови, яка б ґрунтувалася на модернізованій тюркській і мала полегшити інтеграцію мусульман Росії до світової ісламської спільноти під гаслом «Єдність мови, мислення, ідей». Рівень писемності татар у 1897 р. — склав 27% і в Казанській і частково Сибірській губерніях був вищим ніж серед російського регіону, де проживали чуваші. Асиміляційний процес розгорнувся від 30-х років ХVІІІ ст. і мав на меті зросійщення і масове хрещення неросійського населення. Поволжя обернулося отатаренням частини чувашів, які, щоб не приймати православ'я, ісламізувалися. Їх зросійщення відбувалося значно швидше, ніж татар, через що їх частка серед населення Росії знизилася з 0,8 до 0,6%. За переписом 1897 р. в імперії налічувалося 843,8 тис. чувашів. Рівень їхньої писемності складав 9,5%.

У Нижньому Поволжі проживали й калмики. Їхній прорив аж до Волги був останньою хвилею розпочатої ще гунами експансії центральноазійських верхових кочовиків на Захід, яка досягла апогею в універсальній імперії монголів. Калмики — західномонгольські племена — в перших десятиліттях ХVІІ ст. кількома хвилями перекочували під тиском східних монголів і казахів на південний-захід і за-

володіли степом на північ від Каспійського моря. Як і ногайці, вони традиційно були кочовими пастухами й дисциплінованими воїнами, перед якими тремтіли інші. Жили родовими общинами та ордами під проводом тайши або племенами (улусами). А вже на Волзі об'єдналися в ханство. Як і всі монголи, сповідували ламаїзм, засновували монастирі, підтримували відносини з Тибетом, користувалися новоствореною західномонгольською абеткою. Таким чином, стали крайнім осередком буддизму на південно-східному кордоні Європи і чужорідним тілом у тюркомовному ісламському Степу.

Досить рано Московська держава вдалася до спроб прив'язати калмиків до себе. У 1655 р. дійшло до укладання угоди, яку хан калмиків скріпив присягою лояльності. «Ми, улуси, — читаємо в ній, — усі довічно віддані великому володареві, цареві і великому князеві Олексію Михайловичу». Для московського уряду і радянської історіографії — це означало перехід калмиків у підданство царя, але їх становище залежало від добровільного військового альянсу з Росією в дусі традицій степової політики. Москві потрібні були допоміжні загони справжніх воїнів як буфер на Півдні в боротьбі з кримськими татарами. Щоб мати їх, вона засвідчувала готовність надавати їхній верхівці дари й торговельні привілеї. Про контроль над Степом годі було й думати, навіть якщо калмики тимчасово віддавали своїх заручників. Калмицьке ханство зберігало незалежність, на що вказує, зокрема, той факт, що присяги цареві постійно повторювалися. За хана Аюки (1672-1724) поволзькі калмики дійшли вершини політичної і військової самостійності. Вони підтримували також відносини з Османською імперією та Китаєм. За Петра I служили як сила, що відповідала за спокій у Степу (зокрема, протистояли неспокійним башкирам) і як допоміжні війська в Північній і Перській війнах.

У наступні після смерті Аюки десятиліття посилювався тиск Росії на калмиків: наступників цього хана уже призначав Петербург і їх зобов'язували віддавати своїх дітей заручниками; губернатори Астрахані втручалися у внутрішні справи ханства, пасовища калмиків привласнювали російські, українські й німецькі землероби, а кочове господарство занепадало. Спроби калмиків захистити свої земельні володіння й давні права виявилися практично безуспішними, тож зростала їхня готовність повернутися на прабатьківщину. І коли Китай, який завдав нищівного удару по західних монголах, запропонував їм у володіння пасовища в Джунгарії, кількість населення якого сильно зменшилася, понад дві третини калмиків відгукнулися на цей заклик. У січні 1771 р. понад 100 тисяч калмиків на чолі з ханом Убаші рушили на Схід та лише незначна їх частина досягла мети; решта стали жертвами нападів казахів і киргизів, або не витримали випробовувань пустелі. Тих калмиків, які залишилися, було підпорядковано системі управління Російської імперії.

Ханство було ліквідоване, кожен улус підпорядковано губернаторові Астрахані, а розселених на заході калмиків включено до Війська донських козаків. Кочові калмики не були інтегровані в російське суспільство, а зберігали ще й у XIX ст. власний традиційний суспільно-політичний устрій, незважаючи на щораз сильніше обмеження їх автономії та пасовищ.

Народи Приуралля і Поволжя

Калмики — народ. Вихідці з Центральної Азії, котрі до XVII ст. проживали в Джунгарії. На початку XVII ст. під натиском халха-монгольських князів, Китаю і казахських ханств відкочували на територію сибірських володінь Росії. Згодом заселили степи у нижній частині Волги, Дону і Манича. Антропологічний тип — центральноазійський, монголоїдний. Мова входить до західно-монгольської групи алтайської мовної сім'ї. Релігія — ламаїзм. Проживали в XIX — на поч. XX ст. в області Війська Донського, в 1861 р. Великодербентський улус, передано до Астраханської і Ставропольської губерній.

Татари — група тюркомовних народів. Серед них виділялися:поволзькі, сибірські і кримські. Татари Поволжя поділялися на казанських, котрі проживали у верхній течії Волги (нині територія татарської автономії), мішари — мешкали на лівому і правому берегах Середньої Волги, астраханські — в регіоні Астрахані й дельти Волги. В антропологічному відношенні переважали європеїдні риси. Татари — мусульмани-суніти. Вони створили держави: Сибірське, Астраханське і Кримське ханства, були носіями самобутньої ісламської культури.

Чуваші — нація. Чуваська мова відноситься до болгарської групи тюрських мов, до якої входили зниклі волзько-камська, болгарська і хазарська мови. Антропологічний тип визначають європеїдні та монголоїдні риси, православні. В результаті насильницької русифікації розвивалися під сильним російським впливом, від яких перейняли знаряддя праці, кращі типи житла, одягу тощо. В XIX ст. займалися землеробством, скотарством і були сировинно-аграрним додатком промислового центру Росії.

Удмурти — нація. В Росії їх називали вотяками. Удмуртська мова відноситься до фінно-угорських мов і ділиться на 4 діалекти (північний, південний, середній і периферійний). Вони — православні. Основні заняття — землеробство, скотарство, полювання.

Комі — самоназва двох близькоспоріднених, які мають спільне походження, народів: комі-зиряни і комі-пермяки. Мова комі відноситься разом з удмуртською до пермської групи фінно-угорських мов і поділяється на три діалекти: комі, комі-пермяцький і комі-язьвінський. Комі — православні. Головним

заняттям у XIX ст. були у північних районах — промислове полювання й тваринництво (оленярство), у південних — зернове землеробство. Культура і техніка землеробства залишалися примітивними (парозернове трипілля, широко застосовувалася підсічно-вогнева система).

Марійці (черемиси) — народ. Діляться на три групи: гірські живуть на правому березі Волги, лугові — на лівому, східні — в Башкирії і на Уралі. Мова марійців відноситься до фінської групи уральської мовної сім'ї. Після входження марійських земель до складу Російської держави в XVI ст. розпочалася їхня християнізація. Східні і деякі лугові марійці християнство не прийняли і до XX ст. у них зберігалася язичницька віра, особливо культ предків, в інших комі язичництво функціонувало паралельно з православ'ям. Займалися землеробством, в якому панувала відстала трьохпільна система.

Мордва — народ, який ділився на дві основні групи: ерзяни і мокша. Кожна з них зберігала свою самоназву, мала особливості у мові, одязі, житлі. Ерзянська і мокшанська мови складають особливу мордовську групу фінно-угорських мов і є літературними мовами. Мордвини — православні. В XIX ст. зазнали сильного впливу русифікації, наслідком якої став алкоголізм. У 1859 р. відбулися погроми ними торгових закладів, які продавали горілку. Основним заняттям було землеробство, де панувала відстала трьохпільна система та екстенсивне тваринництво.

Розділ VII

ЕТНОСИ СИБІРУ ТА РОСІЙСЬКІ ВОЛОДІННЯ У ПІВНІЧНІЙ АМЕРИЦІ

7.1. РОСІЙСЬКА КОЛОНІЗАЦІЯ СИБІРУ ТА ЙОГО ЕТНОСИ

Сибір — частина азійської території Російської імперії. До 1917 р. в офіційних документах і науковій літературі всю територію від Уралу до Тихого океану називали Сибіром. У радянські часи було утворено 2 краї — Сибірський і Далекосхідний. З того часу термін «Сибір» розуміється подвійно: в одному випадку — вся територія від Уралу до Тихого океану, в іншому — лише для Західного і Східного Сибіру без Далекого Сходу. В навчальному посібнику послуговуємося терміном «Сибір» у широкому розумінні, тобто під ним розуміємо територію, розташовану на схід від Уральських гір до Тихого океану, яка включає Західний і Східний Сибір й Далекий Схід (Приамур'я та Уссурійський край).

Як відомо, російська експансія у ці краї, що розпочалася з нападу загону донських козаків на чолі з отаманом Єрмаком у 1581 р., тривала декілька століть (попри географічні відмінності між Північною Америкою і Сибіром, вона разом з колонізацією мала деякі паралелі з американською на заході континенту і за формами, і за її наслідками для корінних народів). Народи, які заселяли ці величезні території (мандрівні мисливці та рибалки тайги — маньчжуромовні евенки або тунгуси, юкагири та інші, кочові оленярі тундри — нененці або самоїди, чукчі, камчадалі і коряки та інші, скотарі південної частини Сибіру — монголономовні буряти й тюркомовні якути) перебували на дуже низькому рівні. Єдиним державним формуванням було Сибірське ханство, де з татарами — землеробами і скотарями — жили угромовні остяки й вогули. За винятком ісламських татар, усі етноси сповідували шаманство. Більшість з них чинила опір росіянам, але завжди зазнавала поразок через примітивні засоби ведення війни і неорганізованість.

Залишаючи після себе фортеці — остроги на місцях головних річкових переправ — козаци-першопрохідці у 1639 р. досягли Тихого океану і в острозі 1648 р. заснували Охотську гавань. Зіткнувшись на Далекому Сході з Китаєм, росіяни пішли на підписання Нерчинського договору (1689 р.), який встановив кордон між державами майже на два століття. У 1858 р. підписуються Тяньцзинський і Айгунський російсько-китайські договори, які підтверджували попередні домовленості в Приамур'ї. У 1860 р. в Пекіні укладається ще один дого-

вір, який пояснював Айгунський і Тяньцзинський договори, але фактично мав самостійне значення. Згідно з ним при розмежуванні території по річці Уссурі правий берег визнавався російським, а лівий — китайським володінням. Отже, договір фактично утверджував Уссурійський край як російську територію. Він також підтверджував статті Айгунського договору, за яким лівий берег Амуру оголошувався володінням Росії, а правий берег цієї річки до впадіння в неї річки Уссурі — китайським.

Проте території на Сході виявилися не розмежованими, зокрема до середини XIX ст. не існувало узгоджених кордонів між російськими і японськими володіннями, зокрема, на Курильських островах і острові Сахалін. Лише 1875 р. після надзвичайно складних перемовин підписується Петербурзький договір про територіальне розмежування між Росією і Японією на Далекому Сході. За його умовами Сахалін визнано володінням Росії, а до Японії відходили 18 островів, що складали Курильський архіпелаг у його північній і середній частині. Кордоном ставала протока між мисом Лопатка (Камчатка) і островом Шумшу.

Величезні території Сибіру стали об'єктом російської колонізації. Спочатку російська присутність тут відчувалася дуже слабо. Першими прийшли купці та шукачі пригод, яких приваблювали казкові багатства регіону, і лише потім влада спрямувала сюди війська, духовенство, чиновників і нечисленні групи селян — переселенців. Проте, згодом Сибір почали інтенсивно заселяти переселенці з європейської Росії. Вже на початку XIX ст. їх налічувалося тут понад 800 тис. осіб. Це були передусім селяни, які осідали на родючих землях Південно-Західного Сибіру. У XIX ст. російська колонізація розвивалася швидкими темпами. Лише за період 1858-1897 рр. чисельність російського населення (йдеться про східних слов'ян загалом, в т.ч. українців) збільшилося від 2,3 млн. до 4,9 млн. осіб. У Південно-Західному Сибіру вони наприкінці XIX ст. становили абсолютну більшість населення, зокрема в Тобольській губернії їх налічувалося майже 90% населення. Нечисленні місцеві етноси поселенці відтіснили у віддалені райони. Проте масова колонізація Східного Сибіру, Приамур'я, Уссурійського краю і території прилеглих до Тихого океану, розпочалося лише наприкінці XIX ст. з початком будівництва Трансибірської залізниці (1891 р.), яка зв'язала європейську частину Російської імперії з Сибіром.

У ході російської експансії та колонізації влада стосовно корінного населення проводила прагматичну політику, апробовану у Приураллі та Поволжі. Вона дозволила місцевому населенню вести традиційний спосіб життя за умови сплати регулярної данини хутром (ясаку). Родові й племенні вожді зберігали свій статус, але, на відміну від татар, вони не були кооптовані до російського дворянства. Дозволялося бурятам сповідувати ламаїзм.

Розпочалася і примусова християнізація народів Сибіру, яка носила формальний характер.

Уперше законодавчо упорядкувати управління величезною територією взявся Михайло Сперанський, який у 1819-1822 рр. був Сибірським генералом-губернатором і розробив «Статут про управління інородців» (1822 р.). Він поділяв народи Сибіру на три розряди: осілих, кочових і бродячих. До осілих зачисляли народи, які займалися землеробством та некочовим скотарством. Сюди відносили, насамперед, західносибірських татар і частину алтайських племен. До кочових етносів, котрі вели кочове скотарство, — бурятів, якутів, тунгусів, остяків, вогулів та деяких інших. До бродячих — мисливські та рибальські племена крайньої Півночі — самоїдів, юкагірів, коряків, ламутів. Відповідно до Статуту, «осілих інородців» зрівняли з правами й обов'язками державних російських селян (проте рекрутської повинності вони не виконували), а для кочових і бродячих племен запровадили особливі суспільно-управлінські структури, що узаконювали владу місцевої знаті. Для них встановлювали «інородні управи» (які відповідали тогочасному російському волосному управлінню, підпорядкувавши їм родові управи на чолі з місцевою знаттю, причому для «бродячих інородців» — лише родові управи). Ці органи були водночас і судовими інстанціями. Лише важкі кримінальні злочини не входили до їхньої компетенції, а підпорядковувалися російським судовим органам.

Проте знать сибірських народів не було кооптовано до родового дворянства імперії. Обов'язки інородців теж були нерівними: як і до того, вони повинні були сплачувати ясак (хутром або грішми), а кочовики додатково ще й виконувати «земські повинності». За винятком бурятських козаків, усі інородці звільнялися від рекрутського обов'язку. У цілому ж повинності інородців були меншими, ніж російських селян. Окрім того, їм гарантувалися свобода віросповідання, торгівлі й ремесел.

Статут про інородців 1822 р. поєднав традиції прагматичної російської політики щодо меншин із просвітницькими цілями патерналістської турботи та «цивілізаційною місією». Проте скоро ця програма реформ наштовхнулася на сибірські реалії: адміністративне свавілля, корупцію і брак можливостей контролю, а тому була реалізована лише частково. Виникла нова юридична категорія, що охопила частину неросіян, яких було вилучено з кола «природних» жителів імперії. Хоча інородці й мали ряд привілеїв і певний захист, усе ж їх вважали другосортними громадянами. Російський уряд у 1822 р., продекларувавши повне невтручання в долю «кочових» і «бродячих племен» Сибіру, в певній мірі законсервував їх соціально-економічний стан. Розвиток промисловості, транспорту, торгівлі й землеробства у ХІХ — на поч. ХХ ст. відбувався виключно за рахунок переселенців з європейської Росії. Корінні жителі краю знаходилися в основному на середньовічній стадії суспільно-політичного розвитку, а в 26 малочисельних народів панували ще патріархально-родові відносини, збе-

рігалися в непорушності традиції, звичаї й весь спосіб життя, переданий предками. Офіційна ізоляція, з одного боку, і постійний тиск переселенців — з іншого, поставили аборигенів у дуже скрутне становище, яке загрожувало вимиранням цілих етносів. За переписом 1897 р. корінні народи Сибіру становили 782 тис. осіб — 0,62% населення країни: бурятів налічувалося 288,7 тис. осіб, якутів — 227,4 тис. осіб, алтайсько-саянських народів (алтайці, хакаси) — 108,7 тис. осіб, евенків — 64,5 тис., сибірських татар — 53 тис., хантів і мансі — 27,7 тис., евенів — 9,4 тис., вогулів (мансі) — 6814 осіб, камчадалів — 2182, юкагірів — 723 особи.

На величезній території від Уральського хребта до Сахаліну і Камчатки, від побережжя Льодовитого океану до Монголії, Китаю й Кореї дивним чином поєднувалися осілі, кочові, напівкочові господарства, кожне з яких мало свої характерні риси і відображало, з одного боку, економічний стан розвитку, а з іншого — найбільш традиційний, відпрацьований століттями для даної природно-кліматичної зони, спосіб господарювання.

Важливою особливістю Сибіру слід вважати надзвичайну етнічну строкатість, обумовлену не лише багатоманітністю автохтонного населення, але постійним збільшенням припливу переселенців як із Заходу (росіян, українців та ін.), так із Сходу (китайці, корейці), котрі майже не впливали на соціально-економічний і культурний розвиток корінних народів.

Народи Сибіру

Мансі — проживали в регіоні річки Обі. Мова споріднена з мовою угорців і входить до угорської групи фінно-угорської мовної сім'ї. Релігія з XVII ст. формально — православна, але фактично зберігалися дохристиянські вірування, в т.ч. тотемізм, шаманізм, культ ведмеда. Головне заняття — полювання і риболовство.

Евенки — другий за чисельністю і найбільш широко розселений народ серед малих народів Сибіру. В минулому відомі під назвою тунгусів. Проживали західні евенки на лівобережжі Єнісею, північні — у заполярній тундрі, східні — у південних районах узбережжя Охотського моря. Мова евенків відноситься до тунгуської гілки тунгусько-маньчжурських мов. Релігія — шаманізм, хоча формально вважалися православними. В XIX — на поч. XX ст. були кочовим народом. Займалися оленярством, частина мандруючих — полюванням і рибальством.

Чукчі — народ, корінне населення Чукотського півострова. Мова відноситься до північно-східної групи палеазійських мов. В етнографічному плані діляться на дві групи: кочівників-оленярів і приморських — осілих мисливців і риболовів на моржів, тюленів, китів. Релігія — шаманізм (ранні форми), родові і сімейні культури.

Юкагири — один із найбільш малочисельних народів Східного Сибіру. Мова відноситься до палеазійської групи мов.

В етнографічному плані поділяються на тундрових і тайгових. Перші проживали у нижній частині р. Колими, другі — у верхній. Хоча у XIX ст. були навернуті у православ'я, але насправді сповідували шаманізм. Тундрові юкагири займалися полюванням на диких оленів, тайгові — на лосів, хутрового звіра, рибальством.

Нененці (самоназва самоїди) — народність. Населяли територію Кольського півострова до правобережжя Єнісею. Мова належить до самодійських. Вели кочовий спосіб життя. Основу їх господарства складали оленярство, сухопутне і морське полювання, рибальство. Нененці частково сприйняли православ'я, але переважно сповідували шаманізм.

Ханти — народ, споріднений з мансі. Проживали у Східному Сибіру, нинішня Тюменська область. Мова хантів і мансів разом з угорською мовою утворює угорську групу фінно-угорських мов. Незважаючи на християнізацію, сповідували шаманізм. Господарство хантів — рибальство, полювання, оленярство.

Сибірські татари — загальна назва декількох споріднених груп і народностей, які проживали у Західному Сибіру; поділялися на тобольських, тюменських, томських, барабинців, чулимців. Мова відноситься до кипчацької групи тюркських мов. Віросповідання — іслам сунітського напрямку. В культурному відношенні близькі до казанських татар. Сибірські татари складали основне населення Сибірського ханства, завойоване під час нападу Єрмака. Займалися землеробством, стійловим скотарством. Жили у поселеннях. Головний тип житла — будинок.

Тувинці — нація. Мова відноситься до групи тюркських мов; за антропологічним типом — монголоїди. Віросповідання — ламаїзм, шаманізм. Головне заняття — скотарство. Розводили велику рогату худобу, коней, а в південних і південно-східних районах — яків та верблюдів. Головним типом житла слугувала войлочна юрта. Північно-східні тувинці-тоджинці, займалися кочовим оленярством; житлом слугував чум.

Алтайці — народність, збірна назва групи тюркомовних племен, які проживали у гірському Алтаї. В етнографічному відношенні поділялися на північних, яких росіяни називали «чернявими татарами», і південних, які називали себе — бійськими. Мова — алтайська, яка відноситься до тюркської групи мов. Релігія — шаманізм. Займалися кочовим скотарством.

Буряти — нація. Мова — бурятська монгольської групи. Проживали на півдні Сибіру (нинішні Іркутська і Читинська області). За антропологічним типом відносяться до центрально-азійського типу монголоїдної раси. Віросповідання — ламаїзм, частина західних бурятів формально вважалася православною, а фактично була шаманістською. Пережитки шаманства зберігалися і в бурят-ламаїстів. За переписом 1897 р. рівень писемності складав 7,2%. Займалися скотарством. У XIX ст. не мали осілих будинків 16% бурятів.

Якути (самоназва-соха) — нація. Мова відноситься до північно-східної гілки тюркських мов. Проживали у північних районах Красноярського краю, Магадані, Сахаліні і Приамур'ї. Головним заняттям є стійлове скотарство. Розводили велику рогату худобу, коней. Православ'я прижилося неглибоко, деякі його риси переплелися з язичництвом у вигляді шаманізму. Заняття — рибальство, полювання, оленярство.

Хакаси — народ. Проживали на півдні Сибіру. Мова відноситься до тюркської групи мов. За релігією формально вважалися православними, але фактично сповідували шаманізм. Основними заняттями були напівкочове скотарство, полювання, підсобне — дрібне, примітивне землеробство.

Камчадали — стара назва корінного населення Камчатки — ітельменів. Проживали на Охотському побережжі, Камчатці, Чукотці. Предки ітельменів — коряки, чувинці. Мова російська з місцевим діалектом. Головне заняття — полювання на хутрового звіра.

Коряки — народ. Проживали на Камчатці. Корякська мова відноситься до групи палеазійських мов і має 9 діалектів. За побутом та господарською діяльністю поділялися на 2 групи: кочівників-оленярів і приморських осілих жителів, які займалися полюванням на морських тварин, рибальством. Релігією коряків був шаманізм.

Ламути (евени) — самим малочисельний народ з малих народів Сибіру. Жили у Колімі, Камчатці і південних районах Якутії на схід від нижньої течії р. Лени. Мова евенів відноситься до тунгуської гілки тунгусо-маньчжурських мов. За походженням і культурою близькі до евенків. Займалися оленярством та полюванням, а жителі побережжя Охотського моря т.з. піші тунгуси — рибальством і морським звіробійним промислом. У XIX ст. були формально повернені до православ'я, але зберігали шаманство, віру в «господарів» природи і стихії (тайги, вогню і води).

Нівхи (гіляки) — народність, яка живе в басейні нижньої течії р. Амур і на о. Сахалін. Нівхська мова посідає ізольоване місце в групі палеазійських мов. Основу господарства складали рибальство, полювання, морський промисел. Єдиною домашньою твариною була собака. Зберігалися ендогамія, пережитки групового шлюбу. Офіційно вважалися православними, але фактично сповідували шаманізм.

7.2. ВОЛОДІННЯ У ПІВНІЧНІЙ АМЕРИЦІ ТА ЇХ ПРОДАЖ

Далі на північ для російської експансії — жодної стримувальної сили не існувало і навіть Тихий океан не був нездоланим бар'єром. Російський наступ продовжувався через Аляску і далі на південь по західному узбережжю Північної Америки до Каліфорнії. Зокрема, тут було засновано форт Росс та інші поселення.

У квітні 1839 р. російський уряд дозволив продати фортецю і селище Форт Росс у Каліфорнії, що знаходилися на американському побережжі Тихого океану. Фортеця була закладена 15 травня 1812 р. До кінця серпня місце було обгороджено високим дерев'яним парканом, мало дві двоярусні вежі. 30 серпня з нагоди народження Олександра I було піднято російський прапор і здійснено салют. З цього часу росіяни стали обживати територію в Каліфорнії. Було побудовано будинок керуючого фортом, казарми, майстерні, лазня, шкіряний завод, вітряний млин, тваринницькі приміщення і навіть верф, на якій будували невеликі судна для колоніальної флотилії. Загальна чисельність населення форту коливалася від 170 до 290 осіб. Він знаходився на землях, які належали Іспанії, але після проголошення незалежності Мексики ця територія стала належати їй. Мексика була готова за умови, що Росія визнає її незалежність, значно розширити володіння росіян в Каліфорнії приблизно на два десятки миль на північ, схід і південь. Проте російський уряд відмовився визнати незалежність Мексики і переговори з цього приводу було згорнуто. В 1836 р. у форті проживало 260 осіб, з яких 120 були росіянами.

У 1838 р. Головне правління Російсько-американської компанії, посилаючись на донесення головного управителя колонії І.А. Купріянова від 12 квітня 1838 р., в якому зазначалося про збитковість і непотрібність форту Росс у зв'язку з припиненнями промислу морського бобра і нестачу робочих рук, прийшло до висновку, «що користь, яку приносить Росс, мізерна і далеко не відповідає тим витратам, які робляться на її утримання. В березні 1839 р. Головне управління Російсько-американської компанії звернулося до уряду про ліквідацію фортеці Росс. У квітні 1839 р. дозвіл уряду на ліквідацію російської колонії було отримано. У звіті Російсько-американської компанії зазначалися такі мотиви її ліквідації. По-перше не вдалося розвинути землеробство. Орні землі й луки розташовувалися поблизу моря і в гірській місцевості. Морські тумани і гориста місцевість перешкоджали дозріванню врожаю. По-друге, витрати на утримання форту постійно зростали і складали 32 тис. руб, а доходи 8 тис. руб. По-третє, епідемії віспи сприяли зменшенню населення, найм нових працівників з числа росіян вимагав додаткових витрат. Однак, це не відповідало дійсності. Врожаї в околицях російської колонії, завдяки діяльності російського агронома Є.Л. Черних, який закупив у Чілі насіння пшениці, що дозрівала в Каліфорнії, збиралися непогані, що дозволяли запровадити стійлове утримання худоби. Завдяки запасам сіна на зиму, створювалися непогані умови для рентабельності колонії, яка до того ж мала неабияке геополітичне значення для Росії на американському континенті.

І все ж, у 1840 р. Російсько-американська компанія продала форт Росс за 40 тис. руб. й вивезла 120 працівників. У 1841 р. більша

частина нерухомого майна продається швейцарцю Джону Саттеру за 42857 руб. 14 коп. сріблом з кредитом виплати платежів на чотири роки, починаючи з 1842 р. Згодом з'ясувалося, що після продажу форту він опинився в центрі золотоносного району і фактично Російсько-американська компанія, що знаходилася на порозі золотого ельдорадо, не змогла скористатися цими величезними багатствами.

Важкий фінансовий стан Російської імперії змусив уряд 18 березня 1867 р. підписати договір, за яким Росія продавала США свої володіння на американському континенті, а також Алеутські острови площею 1,5 млн. кв. км. Морський кордон встановлювали по Берінговій протоці та Берінговому морі. Ідея продажу Аляски належала міністру фінансів Михайлу Христофоровичу Рейтерну. В справі модернізації Росії він надавав великого значення будівництву залізниць. Необхідність розвитку цього виду транспорту визнавалася в той час багатьма державними діячами. Кримська війна показала, наскільки важливе значення сучасних шляхів сполучення. Маючи паровий флот, Англія і Франція доправляли підкріплення і військове спорядження до Криму швидше, ніж туди прибували гужевим транспортом російські підкріплення. Проте коштів для залізничного будівництва катастрофічно не вистачало. В 1866 р. у доповіді Олександрю II міністр фінансів написав: «Без будівництва залізниць й вивезення товарів за кордон не може бути налагоджено грошового обігу, підтримання вексельного курсу, поліпшення якого необхідне для залучення іноземного капіталу, залізниці зможуть забезпечити нашим виробникам достатні ціни, які винагороджуватимуть працю, а без цього земля не зможе дати достатнього прибутку, від залізниць зміцніють продуктивні сили і зрідси дохід казни. Нарешті, залізниці найбільше примножать політичну силу Росії».

Саме керуючись цими міркуваннями, Рейтерн став наполегливо радити царю продати Аляску. В середині 1860-х років він твердо висловився за проведення такого непопулярного заходу, мотивуючи його тим, що Росія не зможе захистити такі віддалені землі й здійснити їх господарське освоєння. А раз так, то імперії не потрібний такий тягар, який вимагає лише витрат і не приносить прибутку, і до того ж загрожує військовими зіткненнями з потужними державами, які мають тут глибокі інтереси. Рейтерн відкинув звинувачення на свою адресу з приводу розпродажу казенної землі. Він заявив, що мудрість полягає в тому, щоб поступитися меншим в ім'я великої справи. Аляска була продана за невелику суму 7,2 млн. дол. (за нинішнім курсом трохи більше 1 млрд. дол.). Ці кошти були використані для залізничного будівництва.

Отже, головною причиною продажу російських володінь у Північній Америці була повна неспроможність по-господарськи освоїти ці території.

Розділ VIII

ЗАВОЮВАННЯ Й ІНКОРПОРАЦІЯ ДО СКЛАДУ ІМПЕРІЇ СЕРЕДНЬОЇ АЗІЇ

8.1. РОСІЙСЬКА ЕКСПАНСІЯ ТА КОЛОНІЗАЦІЯ КАЗАХСТАНУ

Середня Азія — частина азійської території від Каспійського моря на Заході до кордонів з Китаєм на Сході, від Арало-Іртиського водорозділу на Півночі до кордонів з Іраном і Афганістаном на Півдні. Величезні степові простори, що простягалися між Південним Уралом та Каспійським морем на Заході і горами Алтай і Тянь-Шань на Сході більше як на 3000 км., а між Південним Сибіром і оазами Середньої Азії — більше як на 1500 км., були територією поселення казахів (див. карту). Найважливішим фактором казахської історії була **номадність** (в перекладі з старогрецької — «кочівництво»), а казахська мова позначає казаха і кочовика тим самим словом. Казахи займалися випасом худоби, здійснюючи мандрівки залежно від пори року: гарячим літом вони зупинялися на північному краю степу (у Південній Сибірі й Південному Уралі), холодної зими — у південніших районах, які належали вже частково до напівпустелі. У гірських районах Семиріччя на Сході вони займалися також кочовим вівчарством. Їх найважливішим майном були коні, вівці, кози, рідше — рогата худоба, а на Півдні — верблюди. Суспільно-політичний устрій був племінним, клани забезпечували соціальне єднання й організовували спільні міграції мобільними аулами. Систематично відбувалися грабіжницькі та військові походи на інших кочовиків та осіле населення. Патріархальне звичаєве право та анімістичні уявлення, поєднані з культом предків і тварин, були вкорінені глибоко, ніж іслам. Зустріч казахів із Росією слугує наступним прикладом конфронтації кочових пастухів з осілими землеробами.

Тюркомовна етнічна група казахів з'являється в джерелах XV ст., у зв'язку з Казахським ханством. Аж до перших років радянського періоду росіяни називали їх киргизами, а справжніх киргизів — кара-киргизами. Близько спорідненими з казахами були теж кочові каракалпаки. У XV ст. казахські клани відокремилися від Узбецького ханства й заснували в степу своє власне ханство, яке пізніше поділилось на три орди: Малу, або Молодшу — на заході; Велику або Старшу — в Семиріччі, на сході; Середню — у розміщених посередині центральних степових областях. Ці дер-

жавні утворення, за монгольським зразком, займали великі території й були вільними конфедераціями племен. Слово «жуз» означає «сторона», «напря́м», «частина», найуживаніше слово «орда».

Старший жуз — (ули-жуз) — в Казахстані господарсько та географічно відокремлений район на території Семиріччя. Процес його складання завершився в XVI ст. Населення займалося кочовим скотарством. У XVI-XVIII ст. виникло декілька ханств, які зіграли помітну роль у відсічі зовнішнім ворогам. В XIX ст. населення складало біля 500 тис. осіб. У 40-60-х роках XIX ст. вони прийняли підданство Росії.

Середній жуз — (Орта-жуз) — господарсько та географічно відокремлений район Казахстану. Склався на поч. XVI ст., займав територію Центрального, Північно-Східного і Східного Казахстану. Основним заняттям населення було кочове скотарство. На території жузу виникали в різні періоди ханства, котрі ворогували між собою. У XIX ст. населення складало більше 1 млн. осіб. Середній жуз увійшов до складу Росії у 40-х роках XVIII ст.

Молодший жуз — (Кішіжуз) — виник у західному Казахстані в XVI ст., складався з трьох племінних союзів Жеті ру, Алімули, Бай ули. Територія Молодшого жузу включала кетау (зимові пасовища) й джайляу (літні пасовища). Зимові — у низинах Сир-Дар'ї та Уралу, літні — у верхів'ях Тоболу. Чисельність Молодшого жузу становила 1 млн. осіб. На його території виникали ханства. Казахи Молодшого жузу першими у 1731 р. увійшли до складу Російської імперії.

Окремо від обраних в ордах ханів стояла потужна кланова аристократія султанів і баїв. Традиційними конкурентами казахів у Степу були потужні західні монголи (ойрати), до яких належали також і калмики. У перших десятиріччях XVIII ст. на Казахстан раз у раз набігали ойратські війська, здобуваючи над казахами перемоги. Ця загроза привела до того, що казахські хани попросили допомоги проти східних кочових ворогів в осілого сусіда на заході — російського імператора.

Зустріч Росії з казахами можна розцінювати як складову частину процесу «збирання земель Золотої Орди», який перейшов у XVIII ст. степові кордони й інтегрував кочовиків Півдня (башкирів, калмиків і ногайців). З Південного Сибіру й Південного Уралу здійснювалося проникнення росіян на традиційні пасовища казахів, що супроводжувалося спорудженням на Іртиші фортець — Омської (1716) і Семипалатинської (1718), об'єднаних згодом оборонною лінією. Одночасно посилювалися торговельні відносини з казахами — особливо в контексті російської торгівлі з Азією. Прохання ханів про допомогу дали Росії згодом можливість розширити й політичний вплив. Між 1731 і 1742 рр. присягу ца-

реві на вірність склали хани Малої і Середньої орди й деякі вожді кланів Великої орди. Як і раніше, в подібних випадках степовики вбачали в цьому підпорядкуванні тимчасовий альянс між володарями, до якого вожді кланівне вважали себе прив'язаними. Так, у другій половині XVIII ст. хани Середньої і Великої орд перейшли під протекторат імператорів Маньчжурії, після того як у 1757 р. Західна Монголія була завойована Китаєм. І хоч у XVIII ст. орди казахів ще не вважалися складовими Російської імперії, проте, за російським трактуванням, їхні присяги на вірність становили правові зобов'язуючі акти. Як наріжні докази «добровільного об'єднання з Росією», їх розглядала й радянська історіографія.

Проте остаточне приєднання казахських земель, зокрема південних районів, розпочалося на початку XIX ст., населення яких знаходилося під владою кокандських і хівинських ханів. Вони розорювали казахські аули, багато з яких перекочувалися під захист російських фортець. У 1821 р. казахи повстали проти кокандських ханів й оволоділи Чимкентом та Сайрамом. Повстання було жорсткою придушене. В результаті чого обмежується ханська влада. Деякі султани почали шукати підтримки ззовні, включаючи і Росію. У 1822 р. усувається від влади хан Середньої орди, а її територія підпорядковується Сибірському управлінню, причому на неї поширилася дія Статуту Сперанського про іногородців. У 1824 р. прийшла черга на Малу орду, у 1845 р. розпущено Велику орду. Росіяни спорудили нові форти Кокчетав, Акмолінськ, а також укріплені лінії, завдання яких полягало у контролі над казахами та обмеженні їхніх пасовищ. Казахи збунтувалися, справа дійшла до масового повстання у 1825 р., яке очолив у 1837 р. султан Кенесари Касимов (1802-1847). Лише через 20 років росіяни у (1848 р.) змогли його придушити.

Казахи ще раз збунтувалися проти російського верховенства, реагували посиленням спротивом на зростаючий тиск росіян і розпущення орд. Вони нападали на російські гарнізони, козаків, поселенців і купців. Основним його провідником став з 1837 р. уже згадуваний Кенесари Касим-ули — внук останнього видатного хана Середньої орди. Він зробив спробу об'єднати казахів у боротьбі проти Росії і створити ханство. Кенесари Касим-ули — султан, з 1841 р. — хан Середнього жузу. В 1837-1847 р. очолював повстання, спрямоване на відрив Казахстану від Росії. На початковому етапі у нього взяла участь значна частина казахів. Проте через депотичну владу, високі податки і збори, незадоволені такою політикою Кенесари казахи почали відходити від нього. У 1846 р. під натиском російських військ Кенесари Касим-ули пішов на південь — до Старшого жузу. В 1847 р. під час походу на киргизів був вбитий. У казахській традиції він став героїчною постаттю, яку можна порівняти з Шамілем. Повстання під його проводом радянська історіогра-

фія інтерпретувала, то як прогресивне й національно-революційне явище, то як реакційно-аристократичне.

Останнім періодом завоювання казахських земель стало підкорення Буківської орди (Внутрішня орда) — васально залежної від Росії. Після смерті султана Джангири (1845 р.) уряд ліквідував ханську владу в Буківській орді й створив укріплені лінії на р. Сир-Дар'ї та збудував фортеці Казали і Ромб.

У 40-х рр. XIX ст. розпочалося приєднання Старшого жузу, який об'єднував основну масу казахського народу. В 1845 р. добровільно прийняли підданство Росії казахи, що кочували в районі Копали. Частина Семиріччя до р. Ілі було включено до складу російської держави. Після заснування 1854 р. укріплення Верного у 1859 р. кокандський хан зробив спробу відвоювати цю територію, але восени 1860 р. в урочищі Узун-Агач російські війська при підтримці казахських джигітів розгромили військо Худояр-хана. Росіяни оволоділи фортецями Мерке, Аулії-Ата, Чимкет. У 60-х рр. XIX ст. завершилося приєднання казахських земель до Росії. До Казахстану ринула маса переселенців. У 80-х рр. XIX там було створено понад 500 російських та українських землеробських поселень. Проте Казахстан залишався краєм кочового скотарства.

На середину XIX ст. Росія анексувала колосальні території казахського степу. Нові землі було укріплено такими фортецями як Іргіз, Тургай та Аральськ на північ від Аральського моря (1845-1847), Перовськ — на нижній Сир-Дар'ї (у 1853 р. на місці фортеці кокандського хана) і Верний (у радянський час Алмата, нині Алмати) біля півніжжя Тянь-Шаню (1854 р.). Спочатку було створено, на зразок трьох орд, адміністративні одиниці «киргизів Оренбурга», «сибірських киргизів» (з центром в Омську) і «киргизів Семипалатинська». Після завоювання південної частини Середньої Азії адміністративний поділ казахського степу продовжився. Південні області на Сир-Дар'ї та в Семиріччі приєднуються в 1867 р. до новоствореного Туркестанського генерал-губернаторства, а основну частину на півночі розділено на дві області й підпорядковано в 1868 р. генерал-губернаторам Оренбурга і Західного Сибіру (а від 1892 р. — Степу). Правові норми місцевого управління всіх степових областей було викладено в 1891 р. в Особливому статуті управління, яким керувалися росіяни. До нього було залучено й казахів, які надалі залишали повністю автономними в місцевому управлінні з радами старійшин та в судочинстві, заснованому на звичаєвому праві. І тут Росія співпрацювала з неросійською елітою, проте казахські баї практично не кооптувалися в російське дворянство, як це ще мало місце (хоча й не безумовно) у випадку кавказької мусульманської верхівки. Як і «сибірських киргизів» у 1822 р., тепер усіх казахів було зараховано до правової категорії інородців, тобто їх не прийняли

до числа повноцінних громадян. Водночас тубільному населенню забезпечувалися такі переваги як самоврядування чи звільнення від військової служби. Частина казахів Малої орди відреагувала в 1869 р. на новий управлінський порядок повстанням, яке було жорстоко придушене російською каральною експедицією.

Стосовно казахів російська політика ставила собі за мету, як це вже мало місце в Статуті про інородців 1822 р., перевести їх як кочовиків на осілий спосіб життя. Територіальне управління, грошові податки й нові земельні закони стримували мобільність, а також консервували натуральне й пасовищне господарство. У Казахстані було проведено у 1867-1868 рр. аграрну реформу. Вся земля оголошувалася державною власністю. За її користування казахи сплачували кибиточний збір — 3 руб. у рік. Бай і бідняк платили однаково. Реформа викликала незадоволення серед усіх верств населення: султани і баї були обурені обмеженнями їх прав, старшини — адміністративною реформою, яка поділила Акмолінську і Семиногатинську області на повіти, повіти на волості, а волості на адміністративні аули. В результаті старшини втратили владу над родами, прості люди проявляли невдоволення збільшенням податків, обмеженням землекористування. Мусульманське духовенство намагалось реставрувати ханську владу. Спалахнуло повстання, яке не отримало широкого розвитку, і було придушене.

Щоб «цивілізувати» казахів, російський уряд у галузі культури й економіки від кінця XVIII ст. використовував казанських татар. Татарські й російські купці сприяли значному розширенню торгівлі з казахами, які стали важливими споживачами продуктів російської промисловості. Разом із тим, татарським муллам вдалося зміцнити серед переважно анімістичних кочовиків іслам. Коли влада помітила, що татари хоч й принесли казахам західні впливи, але спричинилися до появи небажаних ісламських протонаціональних рухів, було зроблено спробу звільнити їх з-під татарського впливу шляхом навчання в змішаних казахсько-російських школах за системою орієнталіста Миколи Ільмінського. Однак і ці зусилля якийсь час сприяли не так інтеграції в Російську імперію, як пробудженню казахського національного руху.

Вирішальним дестабілізуючим фактором для казахів, як і для інших кочовиків, стало заселення пасовищних земель російськими й українськими хліборобами. У 80-х рр. XIX ст. виникають нові поселення переселенців з Росії, України й Білорусії. Після того як степову прикордонну зону довгий час доволі стримано колонізували переважно козаки, кордон рільництва, починаючи від 60-х рр. XIX ст., пересувався щораз далі на південь. У Степовому статуті 1891 р. земельні володіння казахів грубо обмежувалися і в наступні два десятиліття до Північного Казахстану вирушили сотні тисяч поселенців з європейської Росії. Вони займали найродючі-

ші пасовища на півночі Степу, потрібні казахам у час літньої посухи для виживання стад. Це обмежило сезонну зміну пасовищ, кочових пастухів відтіснили в засушливі райони Півдня. Казахам не лише було нав'язано складні економічні проблеми — похитнулася також їхня соціальна структура, побудована на кочівництві.

Тому певна кількість казахів перейшла до ослоти. Та все ж більшість залишалася вірною традиційному способу життя й чинила опір землемірам, урядникам, солдатам і селянам.

8.2. ОСТАННЄ ТЕРИТОРІАЛЬНЕ ПРИДБАННЯ — ЗАВОЮВАННЯ ПІВДНЯ СЕРЕДНЬОЇ АЗІЇ ТА ЇЇ КОЛОНІАЛЬНИЙ СТАТУС

Радянська історіографія у 1960-1980-х рр. розглядала як «добровільне» входження середньоазійських народів до складу Росії. В 70-80-х рр. ХХ ст. у республіках Середньої Азії відбулися урочисті ювілейні святкування з нагоди входження регіону до складу Російської імперії, всіляко перебільшувалося його «прогресивне» значення. Створювалося враження, що було забуто попередню ранньорадянську характеристику політики царизму на Сході, як загарбницьку й розбійницьку, а Росії як «тюрми народів». Виходило, що не було завоювань, анексій, жодного опору народів експансіоністській загарбницькій політиці царизму.

Історія Центральної Азії позначена протистоянням і співжиттям кочових пастухів і жителів річкових долин та оаз. На південь від казахських степів простягаються великі пустелі (Каракум, Кизилкум), через які в Аральське море течуть Сир-Дар'я та Аму-Дар'я. Гори Паміру спільно з трохи нижчими хребтами на заході творили південний кордон регіону. Цю територію, створену пустелями, оазами й горами, називатимуть надалі Середньою Азією, а пізніше Центральною Азією, що охоплювала також Сінцзян, Афганістан і Монголію; поняття ж Туркестан вживатиметься для позначення російської адміністративної одиниці.

Оази й річкові долини Середньої Азії ще задовго до нової ери були територією високорозвинених культур, які ґрунтувалися на інтенсивному землеробстві (з широким застосуванням зрошення) і торгівлі. На перетинах караванних шляхів, до яких належав і Шовковий шлях до Китаю, виникли міські центри: у Заоксії, або Мавараннагрі між Сир-Дар'єю та Аму-Дар'єю — Самарканд і Бухара, на північний схід звідти — Ташкент, у Хорасані на південному заході — Мерв і Хорезм, на південь від Аральського моря — Ургенч і Хіва. Двома найважливішими факторами культурного впливу були Іран та іслам. У давнину Середня Азія належала Персії, а прорив Александра Македонського до Сир-Дар'ї познайомив Середню Азію з еллінізмом. Після арабського завоювання в Х ст. за династії Саманідів вона пережила кульмінацію

ірано-ісламської високорозвиненої культури, а її столиця Бухара стала центром мусульманської науки.

На політичну історію Середньої Азії істотно впливали набіги кочовиків. Важливу роль у її долі відігравали монголи та їх держави-спадкоємці. За великого завойовника Тимура (наприкінці XIV — на початку XV ст.) Середня Азія знову пережила період розквіту. Самарканд став розкішною столицею держави Тимуридів. У XVI ст. останніми завойовниками зі Степу стали узбецькі Шейбаніди. За їхнього панування в XVII-XVIII ст. дійшло до економічного й культурного занепаду. Цьому сприяло два чинники: втрата свого значення міжконтинентальної караванної торгівлі, а також ізоляція середньоазійських сунітів від іранських шіїтів. З пануванням узбеків розпочалася поступова тюркізація осілого населення, яке відтоді, поряд із традиційною перською, почало користуватися східнотюркською писемною мовою.

Отже, етнічні й мовні відносини в Середній Азії постійно змінювалися, міське населення часто було двомовним, а племінне або ж регіональне самоусвідомлення, релігія і спосіб життя (кочовий чи осілий) були важливішими, ніж етнічно-мовні критерії. Багатозначними й змінними виявилися також окремі етноніми, так що проєкція сьогоднішніх назв на той час може збити з пантелику. Так, не завжди чітким було розмежування термінів «сарти» і «таджики», які застосовувалися до осілого населення. Узбеками вважали, як правило, лише нащадків племен переважно кочових, які з'явилися тут під проводом Шейбанідів, тоді як у радянський період узбеками називали й інші тюркомовні або тюркізовані осілі етноси.

Центральні райони населяли переважно персомовні, частково тюркізовані таджики та розмаїті тюркомовні етноси, найважливішим із яких були узбеки. У горах на сході жили кочові тюркомовні киргизи (яких росіяни називали кара-киргизами), на Памірі — декілька невеликих, частково ізмаїлітських етносів, які розмовляли східноперським діалектом. На заході, в пустелі Каракум між Каспійським морем та Аму-Дар'єю, а частки в Ірані та Афганістані, кочували туркмени, мова яких, подібно до ацері й османсько-тюркської мови, відноситься до огузької групи тюркських мов. До середньоазійського регіону належали також південні племена казахів та каракалпаків.

Перед російським завоюванням у Середній Азії було три держави, керовані узбецькими династіями: у центрі — Бухарський емірат, на північному-заході, південніше від Аральського моря, у давній Хорезмії — Хіванське ханство, під пануванням якого перебувала більшість каракалпаків, і на південному-сході — Кокандське ханство, що мало в своїй залежності більшість киргизів. Туркмени підлягали частково верховенству Хіви й Бухари, частки — Ірану, проте були практично незалежними.

Бухарський емірат — держава в Середній Азії 1747-1920 рр. З 1868 р. — васал Російської імперії. Столиця Бухара. Еміри з династії Мангітів. 2 січня 1920 р. Червона армія скинула владу еміра.

Кокандське ханство — держава (1710-1876) в Середній Азії. Виокремилася з Бухарського ханства. У 1868 р. завойоване Росією. В 1876 р. увійшло до складу Російської імперії як Ферганська область.

Хівинське ханство — держава в Середній Азії в XVI — поч. XX ст. на території Харезму й Туркменії. В 1873 р. визнала протекторат Росії, зберігши внутрішню автономію.

Ці три середньоазійські держави з їхніми деспотичними правителями мали диференційоване управління зі складною податковою системою. Джерелом дестабілізації виступали війни поміж ханствами й постійні внутрішні конфлікти між окремими намісниками та між осілими жителями і кочовиками. У річкових долинах та оазах займалися зрошувальним рільництвом, а в горах і пустелях — скотарством. У містах, які нерідко налічували десятки тисяч жителів, процвітали торгівля й найрізноманітніші види ремесел. Верхівка ханів, емірів, султанів та іншої знаті була узбецькою. Персомовні та тюркомовні землероби й ремісники, обкладені всілякими податками, були особисто вільними.

Рабів набирали з іноземних військовополонених. У культурі панувала консервативна ісламська (сунітська) духовність, зокрема в системі освіти з її школами Корану (мактаб) та середніми й вищими школами (медресе). Певну роль відігравали також суфістські братства. У туркменів та киргизів іслам не вкорінився так глибоко, як в осілих груп населення. Їхня соціальна структура була переважно племінною і слабо диференційованою. Туркменські кочові пастухи, які жили в пустелях і сухих степах, займалися передовсім розведенням овець, коней і верблюдів і славилися як мужні воїни, а їхніх розбоїв боялися сусіди. Поодинокі туркменські племена осіли в оазах. Більшість киргизів кочувала зі своїми отарами й кінськими табунами у високогір'ї Тянь-Шаню.

Від XVI ст. Росія підтримувала з ісламськими центрами Середньої Азії торговельні відносини, носіями яких були середньоазійські купці й волзькі татари. Немусульмани довгий час не мали доступу до ринків Середньої Азії. Окремі російські військові експедиції з Каспійського моря на Хіву ще 1717 р. і згодом, у 1839 р., зазнали поразок в пустелі. Деякі дослідницькі мандрівки та дипломатичні місії принесли в першій половині XIX ст. дещо більше контактів, проте аж до середини XIX ст. середньоазійські ханства залишалися для Росії маловідомою віддаленою екзотичною Азією. Лише остаточне приєднання казахських степів і спорудження на їх південному краї фортець перетворило Росію в 1850-х рр. на їх безпосереднього сусіда. Кримська війна та остаточне завоювання кавказьких гірських народів лише ненадовго відклали наступну експансію на Південь.

У 1864 р., коли було зламано опір черкесів, почалося завоювання Середньої Азії. За цим, як і в інших випадках колоніальної експансії, стояли економічні, стратегічні й політичні мотиви. Якраз на початку 1860-х рр. американська громадянська війна спричинила недопостачання російській текстильній промисловості бавовни. Тому погляд було скеровано на пошуки альтернативних постачальників цієї важливої сировини. Неодноразово звучали заяви також про зацікавленість Росії в контролі над середньоазійськими торговими шляхами і в тамтешніх ринках збуту для промислових виробів, які важко було продати в Центральній і Західній Європі. Щоправда, тезу про переважно економічну мотивацію російської експансії більшість радянських і західних дослідників відкидає, вказуючи, що російська політика того часу детермінувалася переважно не економічними, а політико-стратегічними інтересами.

Після поразки Росії в Кримській війні її протистояння з Англією перемістилося до Азії. «Лише в Азії ми можемо з певними шансами на успіх розпочати протиборство з Англією», — писав ще в 1857 р. дипломат граф Микола Ігнат'єв. У XIX ст. британці робили спроби встановити свій контроль над Афганістаном. Дві колоніальні держави зіштовхнулися. Оборонні міркування Росії поєднувалися з експансійними: «Дайте мені 100 тис. верблюдів — і я завоюю Індію», — так передають слова генерала Михайла Скобєлева. Принизлива поразка Росії в Кримській війні зачепила престиж її еліти, насамперед військового керівництва, і спонукала до пошуків компенсації. В Азії Росія мала продемонструвати свою імперську спроможність і досягти рівності із західними колоніальними державами. Такого роду уявлення були надзвичайно поширені в Петербурзі, проте існували й інші думки — немало голосів лунало й проти завоювання Середньої Азії. У такій ситуації ініціативу змогли перейняти окремі генерали на периферії. Керовані, зокрема, жадобою особистої слави, вони проводили самовільні наступи, які уряд санкціонував згодом заднім числом. Обґрунтування таких акцій, поміж іншим, потребою Росії в безпеці належить до традиційного арсеналу виправдань колоніальної експансії.

У 1864 р. міністр зовнішніх справ князь Александр Горчаков, який сам не належав до прибічників війни, пояснював механізми експансії так: «Позиція Росії в Середній Азії є подібною до позиції всіх цивілізованих держав, які вступають у контакт із напівдикими, бродячими народностями без сталої суспільної організації. У такому випадку інтереси безпеки кордонів і торговельних відносин завжди вимагають певного авторитету цивілізованої держави в сусідів, які, внаслідок своїх диких і непогамовних звичаїв, є дуже невідповідними. Вона починає від стримування їхніх нападів і розбоїв. Щоб покласти край цьому, змушена зазвичай більш чи менш безпосередньо підкоряти собі сусідні народності. Коли цього результату досяг-

нуто, то вони, хоча й набувають спокійніших звичаїв, тепер піддаються небезпеці нападів віддаленіших племен. Держава зобов'язана цих боронити, а тих — покарати. Звідси — необхідність далеких, тривалих, періодичних походів на ворога, невловимого внаслідок його суспільного укладу. Таким чином, держава мусить вирішити: або вона припинить це безконечне заняття й погодиться на постійні безпорядки на своїх кордонах, або ж вона щораз далі просуватиметься в дикі краї. Такою була доля всіх держав, які опинилися в подібних умовах. Сполучені Штати в Америці, Голландія у своїх колоніях, Англія в Ост-Індії — всіх їх, не так із честолюбства, як із необхідності, було втягнуто на цей шлях невпинного просування вперед, зупинитися на якому дуже важко».

Таке суб'єктивне пояснення експансії, як певною мірою нагальної необхідності, відоме з виправдань ідеологів інших колоніальних держав. У рамках політики, що визначалася «цивілізаційною місією» Росії та міркуваннями престижу, на думку міністра зовнішніх справ, відбувалися ланцюгові реакції, які залишали для політики небагато місця. Щоправда, такий досвід виходив радше з конфронтації зі степовими кочовиками й не міг бути автоматично перенесений на осілих середньоазійців. Як на об'єктивне пояснення російської експансії, висловлювання О. Горчакова надто неповне, але все ж воно висвітлює ідеологічні передумови експансії, сприйняття Азії російським центром.

У травні 1864 р. на південь із Верного разом із 2600 солдатами вирушив полковник Михайло Черняєв, а з Перовська — ще одна, менша військова бойова одиниця. Того ж року було зайнято місто Чимкент, яке належало до Кокандського ханства. Незважаючи на вказівки з Петербурга, М. Черняєв завоював у 1865 р. також великий центр торгівлі Ташкент. Олександр II негайно схвалив самовільну акцію. Уже 1867 р. північні області Кокандського ханства було організовано в Туркестанську генеральну губернію з центром у Ташкенті. Перший генерал-губернатор генерал Костянтин Кауфман подався наступного року на захід, змусив до втечі менше військо еміра Бухари і завоював Самарканд і Бухару, важливу своїм символічним значенням. У 1873 р. підкорено Хіванське ханство, перед яким тремтіли, але яке було слабким мілітарно. Коли в 1875 р. у Кокандському ханстві спалахнуло повстання киргизьких та узбецьких кочовиків, яке переросло у «священну війну» з росіянами, російські війська кількома військовими походами зайняли в 1875 і 1876 рр. південь цього ханства.

Останнім завойованим регіоном Середньої Азії стали землі туркменів на крайньому заході. У 1869 р. на східному березі Каспійського моря, де окремі туркменські племена вже перебували під російською владою, було споруджено оборонний пункт Красноводськ. Однак, завоювання Туркменістану розпочалося в

результаті двох ахалтекінських експедицій. Перша — це військові дії російських військ у 1870-80-х рр. з метою завоювання Ахал-Текінського оазису. Ними командував генерал І.Д. Лазарєв, а згодом — М.П. Ломакін. У 1879 р. експедиція зустріла потужний опір текінців і зазнала невдачі. Уряд розпочав посилену підготовку другої експедиції для його захоплення. Командувачем було призначено генерала М.Д. Скобелева, який розпочав стягувати озброєння, особливо артилерію, боеприпаси, провіант, фураж, повторюючи: «Проти дикунів все годиться, перемогти — значить задушити, треба бити по їх розумінню». Російського посла в Ірані він просив спрямувати проти текінців набіги курдів. «Країна розорена нами. Бажано спрямувати набіги курдів також для розорення країни між Геок-Тепе і Ашхабадом. Важливо: кошти, текінські запаси, майно, худобу забирати». При цьому прохав довести масштаби набігів до «істотних результатів» і обіцяв допомогти їм «порохом і свинцем».

Рятуючись від навали, чимало текінців відступило до фортеці Геок-Тепе (сьогодні там музей пам'яті жертв трагедії). Вона становила собою неправильний чотирикутник. У ній було зосереджено, за різними даними, від 20 до 25 тис. захисників, в тому числі від 7 до 10 тис. кіннотників, озброєних переважно шаблями. Оборонці мали всього 600 російських берданок, здобутих під час першої експедиції в 1879 р., а також одну мідну шестифунтову гармату, захоплену в 1858 р. в іранського війська. Вона стріляла раз у день камінням, обгорнутим у промаслений войлок. У фортеці перебувало також 12 тис. кибиток, а в землянках і погребках склали килими, жіночі прикраси, знаряддя землеробства.

Скобелев до 20 грудня зосередив проти захисників Геок-Тепе 38 рот, 11 сотень кіннотників, 72 гармати, 5 тис. штиків, всього понад 7 тис. осіб. На марші знаходилося ще 7 рот і 4 гармати. З такими силами розпочав облогу. 23 грудня по Геок-Тепе було дано залп з 60 гармат, снаряди яких без промаху розірвалися у фортеці. Відповідно стали несамовиті крики, стогін і ревіння тварин. Було вбито сотні жінок і дітей. У деяких кибитках знаходилося до 15 трупів. Російські солдати 30 грудня (12 січня 1881 р. за н.ст.) увірвалися до фортеці і кинулися на захисників, які шукали порятунку, з особливою жорстокістю. Вони піднімали їх на штики, кололи в ребра, живіт, стріляли впритул, били прикладами, так що голови відривалися від тулубів. Уцілілі захисники, рятуючись, почали втікати з неї.

Після падіння фортеці, Скобелев особисто повів кавалерію переслідувати захисників. Останніх знищували на протязі 15 верст, до настання темряви. Солдати розстрілювали густі натовпи текінців, котрі втікали до пустелі, «... і рубали їх без будь-якого жалю». Допоки йшло переслідування, у самій фортеці проводилася зачистка: усі текінці, які переховувалися в кибитках, були виявлені і знищені до останнього. Багато жінок билося в істеричі, благаючи

про милосердя. Дані про втрати захисників фортеці в день штурму різні, але більшість авторів називають 8 тис. осіб. У полон було взято 5 тис. жінок і дітей, яких повернули до фортеці, де вони провели безсонну ніч під відкритим небом. За словами очевидців, довелось «заплющувати очі на дії солдат у відношенні жінок».

Наступного дня Скобелев оголосив так звану баранту — чотири дні на пограбування міста. Солдати виносили з нього у величезній кількості килими, жіночі і дитячі срібні прикраси, кінську зброю, прикрашену сріблом, одяг, посуд. У перші дні вони щоразу поверталися з килимами і продавали їх за безцінь вірменським купцям, які супроводжували армію. Куропаткін відзначав, що килими, які коштували 60-100 рублів, продавалися за 3, а інколи й за 1 рубль. Багато офіцерів зробили великі запаси їх, срібних прикрас, зброї. Пограбуванням займалися і перси, а також, особливо, курди. 13 січня 1881 на майдані біля фортеці Скобелев, який мріяв зрівняти Геак-Тепе із землею, влаштував парад переможців, примусивши персів закопувати трупи, які розкладалися. Навіть перед смертю на запитання священника, який його сповідав, чи не шкодує він, за те, що в Геок-Тепе знищив 8 тис. невинних людей, Скобелев відповів: «шкодую, що не 80 тисяч». При оцінці Скобелева російські історики, не беруть до уваги його жорстокі дії в Середній Азії, а зображують виключно як національного героя російсько-турецької війни 1877-1878 рр.

Російські війська 18 січня 1881 р. взяли Ашхабад. Після падіння Геок-Тепе почали неухильно просуватися на схід, наближаючись до Мерви. Були приєднані аули Ахалтекинського оазису. Наприкінці 1883 р. вони зайняли Тедженський оазис і вийшли на підступи до Мерва. Текінці попросили розпочати переговори. Для їх ведення було направлено штабс-капітана М.А. Аліханова-Аварського, який висунув старшинам ультиматум у різкій формі. «Ви звикли мати справу із слабкими персами і, незважаючи на свій свіжий геок-тепінський урок, забули, на жаль, що росіяни не перси. Жодна солідна держава не мирилася з вашим способом життя. Росія тим паче з цим не буде церемонитися. І ось настав момент, коли вона вважає, що Ви повинні негайно і безстеречно стати підданими білого царя або ж приготуватися до зустрічі через два тижні російського війська. Тому вибирайте: благодатне мирне життя чи нещадну війну». Після цього виступив правитель Мерви Махтумкулі-хан, який вмовив зібрання прислухатися до поради Аліханова і сформулювати умови, на яких мервські туркмени згодні прийняти підданство Росії. В той же день на величезному листі паперу було складено текст прохання і старшини, за винятком одного, приклали до нього свої печатки. В проханні висловлювався їх намір підкоритися: «Воли вашій і призначити до Мерва російського начальника». 4 січня 1884 р. депутати мервських туркмен вийшли до Ашхабада. Ось

так здійснився політичний акт, який російська історіографія назвала добровільним входженням Мерва до складу Росії.

Завоювання Мерва, який уважався ключем до Афганістану, стало, очевидно, тією останньою подією, що розбудила в Англії побоювання з приводу подальшої російської експансії в напрямку Ірану та Індії. Преса писала про її «нервозність» і наближення британсько-російської війни. Енергійна британська реакція зупинила російську експансію. Боротьба за встановлення кордонів Росії в Азії тривала до середини 1880-х рр. У 1884 р. зросла активність Англії в районі Герата, що намагалася за допомогою афганських загонів, якими командували англійські офіцери, захопити Зульфагарський перевал та інші стратегічні позиції. У відповідь на це вздовж афганського кордону почали просуватися російські прикордонні частини. В березні 1885 р. російський загін під командуванням генерала Комарова захопив Таш-Кепрі. Відбувся бій між афганськими військами під командуванням англійських офіцерів і росіян. Афганці зазнали поразки.

10 вересня 1885 р. між російським і англійським урядами був підписаний протокол, згідно якого оазис Пенде до р. Кушки відійшов до Росії, а Зульфагарський перевал визнавався володінням Афганістану. Англія представляла Афганістан у відповідності з договором про територію. Так завершилося входження до Російської імперії туркменських земель. Основна частина Туркменії була безпосередньою приєднана до Росії, а інша частина туркмен залишалася у володінні Хівінського і Бухарського ханств, які знаходилися під протекторатом імперії. Російський кордон з Афганістаном на Памірі визначався договором з Англією. Ним визнавалася р. Пяндж. Землі на лівому березі річки відійшли до Афганістану, а землі бекстів, які знаходилися на правому березі річки, до Росії. Саме позиція Англії зупинила експансію Росії на Півдні. Наслідком цих договорів стало те, що туркмени, таджики, узбеки й киргизи виявилися розділеними між різними державами.

Ще один удар російської експансії було здійснено на початку 1870-х рр. проти Сіньцзяну (Східного Туркестану). Приводом для втручання стало повстання проти китайського правління, організоване кокандським генералом Якуб-беком. У 1871 р. російські війська зайняли долину верхньої р. Ілі (ця ріка впадає до озера Балхаш). Проте через шість років китайці перемогли повсталих уйгурів і після тривалих переговорів із Китаєм Росія заявила 1881 р. про готовність покинути Ілійську долину, зберігаючи за собою лише вузьке пасмо землі на заході. То був один із рідкісних випадків, коли Росія відмовлялася від здобутої території.

На відміну від експансії на Кавказ і в казахські степи, завоювання Середньої Азії не створило для Росії жодних серйозних військових проблем. Хоча ханства й вчиняли збройний опір, але тільки кочові групи, як, наприклад, туркмени, добивалися в цьому певних

успіхів. У цілому ж, як зафіксовано, полягло в боях лише близько 1000 російських солдатів, тоді як їхні противники мали набагато численніші жертви. Погано озброєні, політично розколені мусульмани Середньої Азії не мали жодних шансів на перемогу у протистоянні з військовою потугою Росії. Так Росія остаточно приєдналася до кола європейських колоніальних держав. Це був бальзам для еліти, котра прагнула престижу, і Федір Достоєвський висловив думку багатьох, коли навздогін здобуттю 1881 р. Геок-Тепе зобразив блискуче майбутнє Росії в Азії такими словами: «Перемогою Скобелева пронесеться гомін усією Азією до найвіддаленіших її меж. Нехай у цих мільйонах народів до самої Індії, а навіть і в Індії, зростає переконаність у непереможності білого царя!».

Як було включено цю нову велику територію до Російської імперії? На противагу Кавказу та Казахстану, у Середній Азії було інкорпоровано не всю завойовану територію. Бухарський емірат і Хіванське ханство потрапили лише під російський протекторат, тобто залишалися незалежними в державно-правовому відношенні. Щоправда, територія їх відчутно поменшала й тягнулася тепер порівняно вузькою смугою від Аральського моря до Паміру навскіс через Середню Азію. У договорах із Росією емір і хан змушені були піти на серйозні поступки: Бухара й Хіва відкривалися для російських купців, а пізніше — включаються до ареалу російської митної політики. Вони мали сплачувати високе повоєнне відшкодування, що стало відчутним тягарем для їхньої економіки. З метою контролю до обох правителів приставили росіян як «політичних агентів», а щодо зовнішньої політики — то вони були повністю залежними від Петербурга. Проте внутрішній суспільно-політичний устрій залишався незмінним: емір і хан й надалі без обмежень правили своїми підданими, заборонялася лише торгівля рабами. Основою суспільства залишався іслам, а «коштовна Бухара» зберегла свої знамениті арабсько-перські школи.

Отже, Бухарський емірат і Хіванське ханство були військово, політично та економічно під контролем Росії і залежали від неї. Усе ж вони зберегли свою формальну державну суверенність. Такого непрямого правління, на зразок того, яке здійснювали британці в Індії, Росія в ХІХ ст. не застосовувала більше ніде. Адже і Велике князівство Фінляндії, і Королівство Польське, і азербайджанські ханства, і західногрузинські князівства входили до складу Російської імперії. Тобто, очевидно, Росію спонукали тут до стриманості не лише переваги протекторату, який забезпечував реальну владу мінімальними коштами, а й зовнішньополітичні міркування, передусім зважання на Англію та на репутацію Бухари в ісламському світі.

Кокандське ханство теж спочатку зберігалось, проте після повстання 1875 р. його приєднали до утвореного 1867 р. Туркестанського генерал-губернаторства, розширеного за рахунок

Бухарського емірату (крім Самарканду) та Хіванського ханства. А Закаспійська територія, населена переважно туркменами, підпорядковувалася спочатку кавказькій адміністрації, а в 1897 р. її теж віднесли до Туркестану, від якого вона, зрештою, була відокремлена територіально Бухарською та Хіванською державами, які, до речі, територіально теж входили до його складу. Генерал-губернатор Туркестану, резиденція якого знаходилася в Ташкенті, отримав широкі повноваження. Генерал К. Кауфман, як перший на цій посаді, значною мірою визначив новий суспільно-політичний устрій Середньої Азії. Військове управління та присутність значної кількості військ гарантували лояльність нових підданих. Загалом він стояв на позиції політики невтручання. У місцевому управлінні, правовій системі й земельній власності (з важливими їй важливими правами на воду) фактично зберігалася статус-кво. Щоправда, податки поступово уніфіковувалися, а проведена земельна реформа послаблювала позиції землевласної аристократії на користь селян.

І хоча стара еліта перейняла функції на виборних посадах місцевого управління та в суді, все ж ніколи не поставало питання про її включення до знаті імперії. Правда, Росія приймала на службу туркменську кінноту, а окремі очільники племен ставали офіцерами російської армії — для англійського спостерігача Джорджа Керзона це було прикладом «гідного подиву таланту Росії до братання з переможеними». Проте ні кочовики, ані осілі Середньої Азії ніколи не вважалися «повноправними братами». Осілих називали, як правило, «туземцями», їхній статус відповідав практично статусові інородців. Тому жителі Середньої Азії залишалися колонізованими народами, яких росіяни обмежили в правах і верхівка яких не була соціально інтегрована. З іншого боку, вони могли втішатися певними привілеями, як, наприклад, звільненням від військової служби. Те, що осілі етноси з високорозвиненою культурною традицією були віднесені до інородців, суперечило первинній дефініції цієї правової категорії, в основі якої лежав кочовий спосіб життя, і виразно вказувало на щораз сильніше впродовж XIX ст. відмежування Росії не лише від неосілих етносів, але й від усіх азятів.

Відповідно до цієї сегрегаційної тенденції, у Середній Азії майже не проводилися місіонерство й мовна русифікація. До того ж, російська влада свідомо підтримувала консервативне мусульманське духовенство. Було гарантовано збереження за ним його земельних угідь (вакфів) і мусульманських шкіл. Місіонерство православної Церкви заборонялося, запланованого в Ташкенті єпископату не утворили. Генерал-губернатор сподівався, підтримуючи ісламський істеблїшмент, забезпечити політичну й соціальну стабільність у регіоні.

Важкі наслідки мало для Середньої Азії втручання в її господарську структуру в ході прискореної індустріалізації імперії на-

прикінці XIX ст. Середньоазійські колонії треба було допасувати до економічних потреб метрополії. На передньому плані стояло вирощування бавовни, яке мало забезпечити постачання російської текстильної промисловості. Якщо 1885 р. у Ферганській долині лише 14% площі полів вирощували бавовну, то вже 1915 р. цей показник досягнув близько 40%. Поступово місцеві сорти бавовни замінялися якісно кращими американськими. Одночасно з цим готувалися великі проекти розбудови зрошувальних систем, проте лише окремі з них були здійснені. Як правило, бавовну в Середній Азії лушили й пресували, тобто перший етап процесу переробки відбувався на місці. Згодом її транспортували в центри російської текстильної промисловості, через що тут бавовнопереробна промисловість занепадала цілком. Проблему транспортування вирішили будівництвом залізниць. Першу Закаспійську залізницю було започатковано 1881 р. зі стратегічних міркувань. Вона сполучала Каспійське море з Мервом (1886 р.), у 1888 р. досягла Самарканду, у 1898 р. — Ташкенту, а в 1899 р. — Андіжану у Ферганській долині. Для транспортування бавовни важливішою стала лінія Оренбург — Ташкент, з побудовою якої 1906 р. було встановлено пряме сполучення з Росією.

Отож, за сконцентрованістю на бавовні російська економічна політика в Середній Азії мала суто колоніальний характер. Щодо деяких областей, таких як Ферганська долина, що перед Першою світовою війною уже змушена була імпортувати збіжжя, то у них вирощення бавовни перетворювалося в монокультуру. Та в цілому до 1913 р. лише 15% — максимум 20% корисної (зрошеної) сільськогосподарської площі Туркестану вирощували бавовну. На 1910 р. вона складала вже понад половину обсягів туркестанської сільськогосподарської продукції. Зі сьогоденної ретроспективи виразно видно, що тодішня російська економічна політика заклала підґрунтя для важких економічних та екологічних проблем, які виникли внаслідок існування в Середній Азії бавовняної монокультури. Якщо у 1884 р. бавовнику було вивезено з Туркменістану до Росії бл. 100 тис. пудів, 1888 р. — вже 843092 пуди, в 1890 р. — 2673270, то в 1894 р. — 3759049 пудів.

Таким чином, Середня Азія перетворювалася в сировинну базу текстильної промисловості. Розширення посівів бавовни призвело до зменшення земельних площ під пшеницю, що була тут головною зерновою культурою. Внаслідок нестачі зернових, сюди почав завозитися російський хліб. Прорив російських товарів викликав зниження внутрішнього попиту на місцеві вироби, особливо тканини, які витіснялися з ринку більш дешевими завозними. Наслідком конкуренції російських товарів став занепад місцевої кустарної промисловості. В Ташкенті, наприклад, з 300 фарбувальних закладів, які діяли в 1862 р., до 1892 р. залишилося лише 20. Зазнали збитків й інші галузі. За даними губернаторських звітів,

у 1871 р. в Ташкенті функціонувало 341 шкіряне підприємство, а в 1892 р. їх залишилося лише 66. Дуже скоротилося металообробка. Різко знижувалося виробництво у видобувній промисловості.

Після захоплення Ташкенту 1865 р. на завойованій території створюється Туркестанська область, підлегла Оренбургському генерал-губернатору, а наприкінці 1867 р. виникає Туркестанське генерал-губернаторство на чолі з генералом К.П. Кауфманом, наділеним особливими повноваженнями аж до оголошення війни і укладення миру з оточуючими Туркестан володіннями. По мірі завоювання до його складу включаються Сир-Дар'єнська, Семиріченська, Зерафшанська (пізніше перейменована в Самаркандську) та Ферганська області.

Генерал-губернатор підпорядковувався безпосередньо Військовому міністерству і представляв цивільну і військову владу. Вищі і середні адміністративні посади заміщувалися майже виключно російськими військовими. Управління нижчими адміністративними одиницями знаходилося в руках представників місцевих жителів, які обиралися населенням, а потім затверджувалися туркестанськими владними структурами. Ці виборні представники у волостях, аулах, кишлаках належали, як правило, до можливих верств. Під час виборів мало місце велике поширення підкупів, хабарництва та інших зловживань. У випадку обрання невідгідних начальству осіб, то їх не затверджували й призначалися повторні вибори. Така адміністративна система була названа «військово-народним правлінням». Проте сучасники відзначали, що «замість очікуваного цивілізуючого впливу» вибори «внесли в життя лише псування звичаїв, розорення, розбещення».

Організація адміністративного облаштування краю викликала наплив до Середньої Азії військових і цивільних чиновників, які прагнули орденів, чинів, наживи. На цьому ґрунті пишним цвітом ширилися хабарництво і корупція, до яких були причетні не лише рядові чиновники, але й особи, котрі посідали високі посади. Прибульці з Росії, яких російський сатирик М. Салтиков-Шедрін назвав «панове ташкенці», не соромлячись, грабували населення, захоплювали ділянки мінеральних надр, конфісковували землі у населення і спекулювали ними.

Проте в цілому російський вплив на неросіян був незначним. Осілі й кочові мусульмани продовжували жити за своїми традиційними соціальними устоями, за своїми системами цінностей. Присутність Росії обмежувалася невеликим проширком урядовців, гарнізонами й відмежованими від східного міста новими російськими кварталами в деяких великих містах, передусім у Ташкенті. Тільки родюче передгір'я на півночі Киргизії заселяли поступово, як і казахські степи, східнослов'янські селяни. Зате оази й річкові долини півдня були вже густозаселені і російські землероби навряд чи привичаїлись би легко до чужої їм

зрошувальної культури. Таким чином, відсоток російського населення в Середній Азії, як і в Закавказзі, залишався невеликим.

Проте, всупереч фактам, у підручнику для вишів «История России с начала XIX века до начала XXI века» (за ред. О.М. Сахарова. М. 2003) подано таку оцінку приєднання Середньої Азії. «Завоювання Середньої Азії стало останнім великим територіальним надбанням Росії. Цей район увійшов до складу Росії в результаті війни, але переможці не використали свою перевагу для пограбування нових територій, що майже повсюдно відбувалося в інших країнах. Росія виявила великодушність і зберегла два державних утворення — Бухарське і Хівінське ханства, що увійшли до складу Росії на правах автономних державних одиниць. Внутрішній уклад життя людей, їх традиції і релігія не піддавалися переслідуванням.

Приєднання Середньої Азії до Росії мало величезне значення для різних народів, які населяли цей регіон. Було скасовано рабство, розпочалося будівництво шляхів сполучення, сучасних зрошувальних систем. Середня Азія поступово залучалася у внутрішньоросійський господарський обіг, тут стали виникати промислові підприємства: бавовноочисні, маслобійні та інші. У 80-х рр. XIX фабриканти з Москви почали завозити сюди нові сорти бавовнику з Північної Америки, що різко підвищило врожайність і якість середньоазіатського бавовнику — традиційної галузі місцевого виробництва».

Російська політика в Середній Азії дотримувалася загалом традиційних методів прагматичної гнучкості, хоча частими були зловживання регіональної російської влади. Неросійське населення сприймало російське правління як чужинецьке, як правління невірних, і тому раз у раз вибухали стихійні бунти. Колоніальний гніт породжував незадоволення серед місцевого населення, яке час від часу виливалося у масові повстання. Ці виступи намагалися використати світські і духовні феодалі, котрі бажали повернення колишніх привілеїв. Оголошуючи лозунг «газавату», очолюючи рухи, представники духовенства і світських феодалів шукали і часто знаходили підтримку у бухарського еміра, турецького султана, іранського шаха. Останні йшли на це, оскільки були зацікавлені в послабленні позицій Росії в Середній Азії. Намагання знати використати незадоволення і протест народних мас не змінило того становища, що колоніальний гніт важко позначався на сільському і міському, на осілому і кочовому населенню і викликав з його боку активну протидію. Повстання мали переважно локальний характер, як, наприклад, у зв'язку з поширенням холери в Ташкенті 1892 р. Лише зрідка, як в Андіжанському повстанні 1898 р., вони переростали у «священні війни», що виходили за регіональні межі.

На початку 1912 р. в Хіві вирішено було провести податкову реформу. Вона полягала в значному збільшенні податків з турк-

менських племен, що викликало незадоволення, яке вилилося восени 1912 р. у збройне повстання. Ханським військам не вдалося його розгромити. Тому хан звернувся за допомогою до Росії і для боротьби з повстанцями було надіслано війська Туркестанського військового округу. Заколот тривав до 1915 р. і був придушений за допомогою російських військ. Проте в січні-лютому 1916 р. заворушення відновилися. Під керівництвом Джунаїд-хана туркмени розпочали наступ на міста, а 13 лютого захопили столицю. Для придушення повстання направляються додаткові російські підрозділи, яким вдалося частково стабілізувати ситуацію. В 1916 р. російським урядом приймається рішення про залучення киргизів для тилових робіт. Проте оголошення мобілізації стало приводом для кривавого повстання киргизів, у ході якого масово вирізалось мирне російське населення. Повстання було придушено за допомогою російських військ. Дані факти свідчили про наростання кризових явищ у регіоні, що загрожували перерости у широкомасштабну війну з російським режимом.

Народи Середньої Азії

Казахи — нація. Розмовляють казахською мовою, яка відноситься до північно-західної або кипчацької групи тюрських мов. Релігія — іслам сунітського напрямку. В складі казахської народності історично склалося 3 групи племен, які отримали назву жузів: Старший жуз локалізувався в Семиріччі; Середній жуз — у степових районах Центрального Казахстану в долинах річок Сир-Дар'я, Ішіма, Тобол; Молодший жуз — займав територію Західного Казахстану. В другій половині XIX ст. було проведено, адміністративну реформу і казахи проживали на території Семиріченської і Сир-Дар'їнської губерній Туркестанського генерал-губернаторства, Акмолінської і Семипалатинської губерній Західно-Сибірського генерал-губернаторства, Уральській і Турганській областях Оренбургського генерал-губернаторства.

Киргизи — нація. Мова киргизів відноситься до киргизько-кипчацької групи східної гілки тюркських мов. Антропологічний тип киргизів належить до південно-сибірського типу монголоїдної раси. Киргизи — мусульмани-суніти. Для них було характерним поверхове засвоєння ісламу, наявність багатьох пережитків культу предків, шаманізму та інших давніх релігійних уявлень. Основні заняття — екстенсивне кочове і напівкочове скотарство.

Таджики — нація. Більшість таджиків розмовляють таджицькою мовою, що близько споріднена з перською і відноситься до західноіранської групи індоєвропейської сім'ї. Припамірські народності і ягнобці розмовляли на особливих мовах і діалектах, які входили до східної іранської групи тієї ж мовної сім'ї. Таджики — мусульмани-суніти. Антропологічний тип належить

до паміро-ферганського типу європеїдної раси, місцями з домішкою монголоїдних рис. Головним заняттям таджиків було землеробство, в основному бавовництво. Прийоми і способи обробки землі відзначалися відсталістю.

Туркмени — нація. Вони розмовляють туркменською мовою, що входить до огузької групи тюркських мов. На формування літературної мови великий вплив справила староузбекська мова. Для письма використовувалася арабська графіка. Антропологічний тип — європеїди з невеликою монгольською домінантою. Туркмени — мусульмани-суніти. Для господарства туркмену XIX ст. було характерно поєднання зрошувального землеробства зі скотарством і пов'язаний з цим напівкочевий спосіб життя, за якого жителі одного аулу поділялися на скотарів (чарва), які кочували зі стадами, проте деякі племена жили в оазисах і займалися переважно землеробством (виросували пшеницю, бавовник; баштанні культури), інші були переважно скотарями (вівці, верблюди, коні).

Узбеки — нація. Літературна мова відноситься до тюркської групи мов. Древніми предками узбеків були согдійці, хорезмійці, ферганці, сако-масагетські племена. Всі ці народи були іраномовними і європеїдними за расовою ознакою. Проте з середини I тис. в регіон стали проникати з Центральної Азії монголоїдні за расовим типом етнічні групи. Узбеки — мусульмани. Іслам розповсюдився у XIII ст., коли Середня Азія була завойована Арабським халіфатом. У II-й половині XIV ст. син місцевого бека Тимур (1370-1405 рр.) створив потужну імперію, ядром якої став Мавераннахр зі столицею у Самарканді. Головним заняттям було зрошувальне землеробство, а основною культурою вирощування — бавовна. З 1884 р. почали висівати американський бавовник, який переважав місцевий за своєю якістю.

Каракалпаки — нація. Мова відноситься до кипчаксько-ногайської підгрупи (західна гілка тюркських мов). В антропологічному типі каракалпаків встановлено 2 пласти — європеїдний, пов'язаний з місцевим середньоазійським древнім степовим населенням епохи бронзи, і більш пізній — монголоїдний, пов'язаний з прийдешніми степовими племенами. Каракалпаки — мусульмани-суніти. Головним заняттям було поєднання зрошувального землеробства зі скотарством (особливо великої рогатої худоби), риболовством.

Розділ IX

НЕАВТОХТОННІ НАРОДИ РОСІЇ

Автохтони (від грецького слова *місцевий, корінний*) — корінні жителі певної території, країни (тубільці, аборигени). Автохтонний — це той, що народився, виник на місці сучасного корінного проживання, існування. В Російській імперії жило чимало переселенців: греки, болгари, серби, чехи, швейцарці, турки, китайці, корейці. Але найчисленнішими неавтохтонними народами Росії були німці та євреї.

9.1. НІМЕЦЬКЕ НАСЕЛЕННЯ

Німецька міграція в Росію має давню історію. Її початок поклала Німецька слобода на околицях Москви наприкінці XVI — поч. XVII ст. Масовому припливу німців в Росію сприяли укази Катерини II. Намагаючись швидко заселити необжиті східні і південні окраїни країни, вона спеціальними указами від 4 грудня 1762 та 22 липня 1763 поклала початок землеробській міграції німецьких колоністів. Переважна частина останніх осіла на території Саратовської губернії. В 1763-1774 рр. сюди прибуло майже 32 тис. мігрантів, які утворили 101 колонію.

Другий етап німецької міграції припадає на першу чверть XIX ст. (між 1801-1820 рр.). Тепер, на відміну від попереднього, до Росії допускалися «добрі і достатні господарі». 20 лютого 1804 р. були опубліковані нові правила прийому іноземних колоністів. Згідно них, до країни допускалися лише ті, «кой в крестьянских упражнении или в рукоделии примером служить могли», а також могли привезти з собою в «наличном капитале или товаре не менее 300 гульденов». Вони склали основну масу німецьких колоністів у Херсонській, Катеринославській, Таврійській, з 1814 р. — Бессарабській губерніях, 1818 р. у Закавказзі. Проте указом від 5 серпня 1819 р. будь-яка землеробська еміграція з Німеччини була призупинена.

До початку XIX ст. німецьке населення Росії проживало переважно в Прибалтиці (остзейці), Нижньому Поволжі, Царстві Польському і півдні України. Його чисельність за період з 1796 по 1858 рр. зросла до 840 тис. осіб, тобто в 3,5 рази. Їх питома вага серед населення Росії відповідно складала 0,9%. Це було пов'язано з високим природнім приростом німецького населення, обумовленого його звільненням від рекрутської повинності, різними пільгами і допомогам, які виділялися казною, значними і

зручно розташованими надільними ділянками землі, тверезим і здоровим способом життя.

Дякуючи масовому імміграційному рухові (баланс міграцій з Німеччини в Росію лише за період 1828-1860 рр. склав 88,6 тис. осіб) і високим показником природного приросту, німецький етнос перемістився з 13 на 11-е місце за чисельністю серед народів, які населяли імперію у другій половині XIX ст. Питома вага німців зросла з 1,1% у 1858 р. до 1,4% в 1897 р., дякуючи підвищеному, у порівнянні з середнім в країні, природному приросту, а також припливу німецьких іммігрантів. У 1861-1900 рр. переважання припливу мігрантів в Росію з Німеччини над їх відпливом склало 1,1 млн. осіб. При цьому, не менше 50 тис. менонітів з Нижнього Поволжя у 70-80-х рр. XIX ст. виїхало в США й Канаду у зв'язку із запровадженням в Росії загальної військової повинності.

У другій половині XIX ст. в географічному розташуванні німецького населення не відбулося значних змін. Хоча нащадки німецьких колоністів, які прибули в Росію у XVIII і 20-х рр. XIX ст. не змогли зберегти всі привілеї, даровані царським урядом (звільнення від рекрутської повинності, податкові пільги), за ними залишалися великі земельні наділи, розташовані у зручних для здійснення торгівельних операцій, місцях. Процеси етнічної асиміляції, на відміну від мовної, не отримали поширення серед населення. Воно жило ізольовано, не вступаючи в тісні контакти з жителями поселень, які оточували колонії. Найбільше німців проживало у Нижньому Поволжі, зокрема в Саратовській і виокремленій з її складу в 1849 р., Самарській, губерніях. Майже всі вони зосереджувалися в чотирьох повітах: Камішенському, Новоузенському, Миколаївському й Аткарському. Значна кількість німців жила в Прибалтиці, Царстві Польському, в Катеринославській, Таврійській, Херсонській губерніях та на Правобережній Україні, переважно у Волинській губернії. В результаті німецької імміграції багато німців поселилося в Ставропольській і Тифліській губерніях.

У Прибалтиці німці належали до панівної верстви суспільства, тоді як в інших регіонах — це були нащадки колоністів — землеробів. Сільський замкнений спосіб життя сприяв збереженню їх етнічної самобутності. Переважно укладення внутрішніх шлюбів у німецьких громадах (ендогамія) та станова приналежність до категорії колоністів створювали умови, які перешкоджали етнічній асиміляції. За період з 1897 по 1914 рр. чисельність німців зросла з 1791 тис. до 2448,5 тис. осіб, а їх питома вага не зазнала змін і складала 1,4% населення країни.

На початку XX ст. німці вийшли на дев'яте місце за чисельністю серед народів Російської імперії. Вони обійшли литовців і латишів й тепер поступалися лише росіянам, українцям, полякам, євреям, білорусам, казахам, татарам і фінам, при цьому май-

же наздогнали останніх (їх було 2,7 млн.). Російський уряд високо цінував німців, всіляко їм сприяв, завдяки їх традиційній ретельності, працелюбству, тверезому способу життя, схильності до порядку і дисципліни.

9.2. ЄВРЕЇ ТА ЄВРЕЙСЬКЕ ПИТАННЯ В ІМПЕРІЇ

Внаслідок поділів Речі Посполитої у складі Росії опинилися сотні тисяч євреїв, кількість яких дослідники відзначають порізно: одні називають 400 тисяч, інші значно більшу цифру. Із приєднанням до Росії Царства Польського їхня кількість зросла ще на 300-400 тис. осіб. Упродовж першої половини ХІХ ст. вона уже досягла понад 2 млн. осіб і до початку 60-х рр. ХІХ ст. євреї стали п'ятим за кількістю осіб народом Росії, поступаючись лише росіянам, українцям, білорусам і полякам. За переписом 1897 р. в імперії проживало майже 5,1 млн. євреїв (4,03% населення країни), що складало більшу половину світового єврейства. Вони творили замкнені групи, на культуру, побут і співжиття яких вагомо впливала їхня релігія. Вони не змішувалися з корінним населенням, жили в особливих кварталах (гетто), розмовляли мовою їдиш, носили традиційний єврейський одяг.

Євреї мали другий після вірмен відсоток міської верхівки купців і почесних громадян. Понад 70% населення було задіяно у підприємстві, торгівлі, банківській та кредитній справах. Так, у 80-х рр. ХІХ ст. лише на Правобережній Україні вони тримали в оренді 89% винокурних заводів, їм належала чверть цукрових заводів і третина акціонерних цукрових товариств. Частка євреїв у зерновому експорті у 1878 р. становила 60% і щороку зростала, як і в торгівлі лісом. Збільшувалася їхня роль і серед інтелігенції: лікарів, учителів, вчених, юристів. Лише у Петербурзькому судовому окрузі у 1888 р. вони становили 21% присяжних повірених і 39% помічників адвокатів. Також брали активну участь у російському революційному русі. На кінець 1880-х рр. євреї складали 35-40% радикалів.

Російський уряд, зіткнувшись з єврейським питанням, здійснював по відношенню до них дискримінаційну антисемітську політику. **Антисемітизм** — вороже відношення до євреїв, яке знаходить вияв у правових обмеженнях, вигнаннях, погромах. Йдучи назустріч побажанням російських купців щодо захисту їх від конкуренції з боку євреїв, уряд встановив **смугу осілості** (1791), яку не мали права покидати євреї, що включала Віленську, Гродненську, Мінську, Полоцьку, Могильовську, Київську, Волинську, Подільську, Чернігівську, Новоград-Сіверську, Катеринославську, Таврійську, Бессарабську, Астраханську губернії. Чимало дискримінаційних заборон містилося в «Положенні про євреїв» 1804 р. Їм заборонялося торгувати спиртними напоями, що становило важливу статтю прибутків, замість рекрутської повинності мали сплачувати особли-

вий податок. У «Положенні про євреїв» 1835 р. євреям на території Білорусії заборонялося проживати у сільській місцевості, а в Україні — у Києві і селах, які належали казні, на Півдні — у Миколаєві та Севастополі.

Показово, що з 80-х рр. ХІХ ст. саме по відношенню до євреїв уряд посилює дії дискримінаційного характеру: заборона проживання в сільській місцевості смуги осілости (1882 р.), обмеження прийому до вищих навчальних закладів (1886 р.) і до адвокатури (1889 р.), заборона переселятися до Москви і Московської губернії євреям — ремісникам (1889 р.), регламентування участі євреїв в акціонерних підприємствах (1890 р.), заборона купувати і орендувати селянські садиби і землі в Привіслянському краї (1891 р.), обмеження проживання в сільській місцевості 50-верстною прикордонною смугою (1895 р.), заборона вносити євреїв, які вислужили особисте дворянство, до губернських родословних дворянських книг (1900 р.), запровадження обмежень щодо володіння власністю за межами смуги осілости (1903).

Зрозуміло, що такі дії, зачіпали всі верстви єврейського населення й могли довести етнос до соціальної істерії. Уряд розумів це. Таке визнання зафіксовано в «Особливому журналі Ради Міністрів Росії за 1906 р.»: незадоволення нинішнім пригнобленням, у порівнянні з іншим населенням імперії, досягло крайніх меж, штовхнувши євреїв на шлях боротьби з існуючим державним ладом. У результаті — сучасники відзначали, що «єврейське питання стало головним у Росії. Від городского до міністра, від поліцейської дільниці до Сенату і Державної ради всі і все зайняті єврейським питанням». Гостроту єврейського питання змушені були і визнати найвищі сановники. Так, наприкінці липня 1903 р. Вігте розповів Теодору Герцлю про сильні настрої антисемітизму в Росії, де ворожість до євреїв виникла на ґрунті конкуренції, особливо нахабства євреїв і заняття їх брудними справами. Він заявив, що 5 млн. євреїв на 136 млн. населення Росії дали 50% російських революціонерів. Наприкінці бесіди визнав, що євреям живеться погано і «якщо б я був євреєм, то сам був би проти уряду». У 1881 р. традиційний антисемітизм російського суспільства, котрий розглядав євреїв як «цапа відбувайла» всіх своїх бід і страждань, вилився у єврейські погроми, в ході яких було вбито й поранено чимало осіб, пограбовано їх майно. Для уряду вони стали приводом до жорсткішої політики стосовно євреїв. Антисемітська істерія на початку ХХ ст. буквально заповонила Росію. Єврейський погром 1903 р. у Кишеневі, рух чорносотенців з їх антисемітськими гаслами «Бей жидов, спасай Россию», поширення фальшивки «Протоколи сіонських мудреців», справа Бейліса — лише окремі штрихи кампанії антисемітизму.

Реакцію на нього стала еміграція євреїв після 1881 р. До 1914 р. майже 2 млн. євреїв виїхали з імперії, переважно до

США. Проте найбільш потужною реакцією світового єврейства на антисемітизм стала поява політичного сїонїзму. **Сїонїзм** — націоналістична течія, яка виникла наприкінці ХІХ ст. Її ідеологом став віденський публіцист Теодор Герцль. В його основі лежали ідеї єдиної єврейської нації й необхідності переселення діаспорних євреїв на землю обітовану (в Палестину) і створення Єврейської держави. У 1897 р. він опублікував свій памфлет «Єврейська держава. Досвід сучасного розв'язання єврейського питання», організував перший сїонїстський конгрес у Базелі і заснував Всесвітню сїонїстську організацію (ВСО). Перший сїонїстський конгрес прийняв офіційну заяву про завдання руху, заявивши, що його головною метою є «створення під охороною публічного права співжиття для єврейського народу в Палестині».

Ідеї сїонїзму знайшли підтримку серед значної частини євреїв в Росії. Вона привела до виникнення руху палестинофілів — Паолей Цїон, який закликав євреїв до переселення в Палестину, повернення на землю предків. Спочатку російський уряд прихильно поставився до сїонїстів. Влада навіть дала згоду на проведення ними легального російського з'їзду у Мінську 1902 р. В такий спосіб сподівалися, що сїонїстський рух, влаштувавши організовану еміграцію євреїв до Палестини, зможе, з одного боку, вивезти за межі Росії бідне єврейське населення, яке, на їх думку, було постійною головною біллю для країни, оскільки підривало державний порядок, а з іншого — сїонїстський проект стане привабливим для радикально налаштованої частини єврейської молоді, котра брала участь в російських соціалістичних партіях: есерів, есдеків, а також у загальному єврейському робітничому Союзі у Литві, Польщі та Росії (Бунд). Останній хоч і розглядав себе частиною соціал-демократії Росії, проголосив євреїв нацією і висунув вимоги культурної автономії для єврейського народу після повалення самодержавства. Перехід євреїв на позиції сїонїзму, на думку царської влади, мав би послабити революційні організації, в яких найбільш значну роль відігравали євреї.

Керуючись цими міркуваннями, було досягнуто згоди на зустріч Теодора Герцля з найвищими російськими сановниками. Вона відбулася в липні 1903 р. Зустрівшись з міністром внутрішніх справ Плевета, головою Комітету Міністрів Сергієм Вітте, Теодор Герцль ознайомив їх з «планом правильно влаштованої еміграції без повернення». Він звернувся з проханням до російського уряду здійснити тиск на турецького султана з метою змусити його не перешкоджати євреям переселятися до Палестини. Підсумком бесід Герцля і Плеве став лист міністра, в якому він виклав офіційну позицію уряду щодо сїонїстського руху. Плеве заявив, що для реалізації сїонїстського проекту російський уряд готовий використати свій вплив на османську владу. Герцль у свою чергу обіцяв не критикувати ро-

сійський уряд на VI сіоністському конгресі за єврейський погром у Кишиневі. Дійсно, виступаючи на цьому форумі, Герцль всіма силами намагався нейтралізувати критику царської влади, а лист Плеве назвав «потужною підтримкою».

У негативному сприйнятті сіонізму виявляти солідарність різні громадські течії російського соціуму, котрі знаходилися на різних сторонах барикад. Проте однозначної підтримки сіонізму не було і серед євреїв. Віра самих сіоністів на швидке вирішення єврейського питання і реалізацію сіоністської програми змінюється розумінням того, що сіонізм – тривалий еволюційний процес, який зможе привести до мети в результаті складного і безперервного розвитку. Намагаючись зберегти вплив на частину населення, орієнтованого на соціальну революцію, сіоністська організація на своєму з'їзді в Гельсінфорсі 1906 р., за ініціативою її лідера В.Жаботинського, приймає програму про приєднання сіоністів до російського визвольного руху. Євреї взяли активну участь у здійсненні Російської революції 1917-1922 рр., в результаті якої перетворилися із «гнаного і переслідуваного народу» в політичну еліту, посівши ключове і домінуюче становище у післяреволюційній радянській Росії.

Розділ X

РОСІЙСЬКА ІМПЕРІЯ ДОБИ ПІЗЬНОГО САМОДЕРЖАВСТВА: ЗАНЕПАД ТА РОЗПАД

*«Етнос перетворюється в націю лише тоді,
коли створює власну державу і у ній є гегемоном»*

Ярослав Дашкевич

10.1. НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ ТА ПРОБУДЖЕННЯ НАЦІЙ

Російська держава виникла і розвивалася як багатоетнічна імперія впродовж трьох століть. Якщо наприкінці XVI ст. росіяни становили майже 90% населення Московської держави, то на 1895 р. — 53% із 137 млн. загального населення. Хоча поняття «Російська імперія» відмежоване від етнічного поняття «російський» («руський»), не підлягає сумніву, що поняття «Росія» забезпечило етнічній групі росіян особливу роль, що державна ідеологія значною мірою ввібрала в себе елементи російської етнічної свідомості (православ'я, спільна історія і культура). Проте вони не були визначальними засадами дореформенної Російської імперії та її суспільства. Міцність імперії забезпечували династичний принцип самодержавної, «освяченої Божою волею влади царя», а також становий принцип, який визначав соціальні зв'язки. Постійна трьохсотлітня експансія, що збільшувала розміри держави, значні прогалини в адміністративній системі, брак російських кадрів («малолюддя»), потужний опір неросіян (передусім нехристиянських етносів Сходу), відставання «державного народу» — росіян — у господарському розвитку, суспільно-політичній організації та за рівнем освіти від багатьох інших етнічних груп імперії — ці чинники сприяли збереженню етнічно-релігійної, культурної та соціально-економічної багатоманітності.

Чи були властиві Російській імперії колоніальні ознаки? Більшість дослідників погоджується, що колоніальні елементи були у випадку етносів Сибіру, кочових пастухів Степу і лише експансія на Схід у XIX ст. посилила колоніальний характер Росії. Однак, відставання метрополії від периферії (зокрема економічна, соціальна і культурна перевага західних окраїн), лише часткова дискримінація колоніальних народів росіянами, домінування політично-стратегічних завдань над економічними — ці та деякі інші ознаки Російської держави не вписувалися в модель класичної колоніальної імперії. За гетерогенністю складу,

характером зв'язку між «державним народом» і рештою етносів вона відрізнялася не лише від Франції, Великобританії, а й від Габсбурзької монархії, які сильніше інтегрували свої етнічні меншини, і була ближчою до євразійської Османської імперії.

Російська імперія стосовно неросійських народів до початку XIX ст. відповідала переважно традиційним зразкам. Уряд дотримувався своїх основних принципів, згідно з якими лояльність до трону, професіоналізм й знатне походження цінувалися значно вище, ніж віровизнання або етнічна належність. Якщо неросійські еліти виявляли лояльність до царя і забезпечували соціально-політичну стабільність у своїх регіонах, їх приймали як партнерів. Уряд співпрацював з ними, гарантував збереження привілеїв і дотримувався політики гнучкого прагматизму і толерантності. За Олександра I цю політику застосовували щодо західних регіонів (йдеться насамперед про Велике князівство Фінляндське та Царство Польське), які мали служити урядові моделлю для реформування країни. Від часу польського повстання 1830-1831 рр. російська політика почала виявляти тенденцію до посилення уніфікації та відходити від традиційних зразків визнання статус-кво, співпраці з лояльними елітами. Однак за Миколи I ці елементи ще не визначали державної політики, а були підпорядковані династичній становій політиці самодержавства, спрямованій на підтримку легітимної влади царя.

Дев'ятнадцяте сторіччя було сторіччям націоналізму, потужних **національних рухів**, спричинених глибокими трансформаційними процесами, що охопили європейський континент від XVIII ст. Російська поліетнічна імперія не була винятком. Більшість дослідників вважає, що процес націєтворення мав відчутні особливості на Заході та на Сході європейського континенту. У «західному світі» (Англія, Франція, Голландія, Швейцарія, США і британські домініони) націоналізм був породженням ери Просвітництва, він ґрунтувався на раціональних мотивах, обстоював ідеї рівності свободи та братерства, принципи плюралістичного і відкритого суспільства. Західний тип націоналізму ґрунтувався також на принципах індивідуалізму, його економічно і політично підтримувала впливова буржуазія (середній клас) і вбачала в нації форму «суспільного договору». Націоналізм Заходу виник переважно як політичний феномен, його появі передувало формування національних держав, або, як це сталося у США, ці два процеси збігалися. Інший тип націоналізму, «культурницький», виник на Сході (Центральна і Східна Європа, сюди ж можна віднести і Російську імперію), в авторитарних, закритих, відсталих аграрних суспільствах, як реакція на експансію раціоналістичної культури Заходу. «Східний» тип націоналізму відкидає раціоналізм, вимагає повного підкорення інтересів особистості інтересам нації і держави, абсолютизує принцип колективізму.

Його мотивація не в політико-економічних реаліях, а в міфологізованому минулому і мріях про майбутнє в емоційній сфері. Він узагалі ґрунтується не на політичній реальності, а створюється штучно, на основі міфів про минуле або мрії про майбутнє. Оскільки середній клас у цих суспільствах був нерозвинений чи взагалі його не було, ініціативу у формуванні націоналістичної ідеології перебирає на себе аристократія, або інтелігенція (особливо літературно-художня), звідки й апеляція націоналістів «Сходу» до славного минулого — мови, фольклору, історичних міфів тощо.

Для аналізу окремих національних рухів на Сході, і в Російській державі зокрема, важливе значення має різниця між «старими» («великими») і «молодими» («малими») народами. У перших існували власна дворянська еліта, традиції державності, висока культура, літературна мова тощо (росіяни, поляки, грузини, волзькі та кримські татари, азербайджанці, з деякими застереженнями — осілі мусульмани Азії). У других через брак власної еліти, а часто і середніх міських верств, соціальна структура не була завершеною: вони або ніколи не мали своєї державності, або вона була зруйнована на початку нового часу; вони не мали своєї літературної мови і високорозвинутої культури. У Російській імперії до «молодих» народів належала більшість етнічних груп — українці, білоруси, литовці, естонці, латиші, фіни, чуваші, якути та ін. Особливий випадок становили євреї та вірмени зі своїми міськими елітами й розвиненими культурами, але без дворянства і традицій державності. Відповідно «старі» й «молоді» народи, а також єврейська і вірменська спільноти висували різні програми. Перші, якими керувало дворянство, прагнули до відновлення своєї державності, другі під керівництвом лідерів із селянського середовища, — до створення повноцінної соціальної структури, розвитку власної високої культури і досягнення автономії, треті, керовані інтелігенцією, — до рівності з панівним етносом і національно-культурної автономії.

Чеський дослідник М. Грох запропонував для розгляду національних рухів у Центральній та Східній Європі періодизацію, що відображає загальну закономірність виникнення й розвитку націоналізму, його еволюцію від соціально-психологічних форм до ідеологічних та політичних. У фазі «А» невелика група освічених осіб формує лінгвістичне, історичне, соціально-психологічне підґрунтя національного відродження: розгортаються дослідження в етнографії, філології, літературі, історії, які формують образ нації, що «відроджується»; у фазі «Б» (період «патріотичної агітації») наукові дослідження трансформуються в ідеологічні конструкції, що поширюються серед освічених верств і сприяють їхній «націоналізації»; у фазі «В», внаслідок «патріотичної агітації», виникає масовий національний рух, який має привести до незалежності нації.

Проте логічна схема М. Гроха «культурне відродження — ідеологічний рівень — політична програма (рух)» у кожному конкретному випадку потребує коректив. Зокрема, на думку американського дослідника Р. Шпорлюка, націєтворення слід розглядати як політичний процес від самого початку, навіть якщо ті, хто безпосередньо бере участь у національному русі, заперечують будь-який політичний контекст чи спрямування своєї діяльності, або твердять, що їхньою єдиною метою є дослідження народної культури чи місцевої історії. У рамках кожної «культурницької фази» завжди існують безпосередньо політичні елементи. Р. Шпорлюк звернув увагу на ще один аспект національного відродження «малих націй», а саме: цей процес є, окрім іншого, свідченням розпаду іншої нації. Формування нації — це внутрішньодержавний процес, у якому «стара» («велика») нація розпадається і перетворюється на дві чи кілька нових. У цьому варіанті епітет «нова» цілком природно стосується й тієї нації, яка зберігає за собою ім'я «старої», «великої» чи «історичної». Отже, «історичні нації», тяглість яких, зазвичай, контрастує з історичною перервистістю «неісторичних», у новітню епоху націєтворення також переживають глибокі трансформації. Їхнє перевтілення відбувається у двох напрямках: по-перше, від них відокремлюються народи, що самі перетворюються на нації; по-друге, вони розширюються через долучення до складу нації тих соціальних верств, які раніше в домодерні часи перебували поза її межами. Ця теза важлива, наприклад, для розуміння того, як формувалися модерні нації у таких «старих» націях, як росіяни та поляки, і «молодих» — українці, білоруси, литовці.

Етнічно-конфесійну та соціально-економічну багатолікність Російської держави в другій половині XIX ст. поглибили реформи 1860-1870-х рр., які створили підґрунтя для індустріалізації та урбанізації. Експансія на Кавказ і в Середню Азію посилила колоніальний характер імперії. Проте росіяни так і не стали «панівним» народом імперії. За переписом 1897 р. вони становили лише 44,31% (деякі дослідники називають й менший відсоток) з більш ніж 125-мільйонного населення країни. У своїй національній політиці уряд дотримувався традиційних засад. Однак, від 60-х рр. XIX ст. стали помітними в національній політиці тенденції до форсованої інтеграції, адміністративної уніфікації та мовно-культурної русифікації.

Більшість дослідників такий поворот у національній політиці пояснює кількома причинами. Однією з основних стала неминуча, після програної Кримської війни, установка на модернізацію Росії, пов'язана, як і за Петра I та Катерини II, з адміністративною систематизацією й уніфікацією державного і політичного устрою. Наскільки послідовно цю інтеграцію проводили в окремих регіонах імперії дає уявлення приклад реформ 1860-70-х рр., які не були автоматично поширені на всі області з неросійським населенням, а спочатку тільки на

«внутрішні» райони (Середнє Поволжя, Урал, Східна, Правобережна та Південна Україна, Бессарабія), потім — обережно і поетапно — на ті області, де домінувала «чужа» іноетнічна еліта («західні провінції», Закавказзя, Балтія, Царство Польське) і майже не торкнулися ні автономної Фінляндії, ні населеної «іногородцями» Азії.

Новим чинником і суттєвою силою, що впливала на російську політику, стали національні рухи неросійських народів. Разом з революційними рухами вони розглядалися як небезпека для стабільності та єдності імперії. Ці рухи придушували за допомогою репресій, а також заходами уніфікації та русифікації. Від 60-х років XIX ст. на урядову політику впливав російський націоналізм, який сформувався в протистоянні з національними рухами неросійських народів. Зміна урядового курсу відбувалася також під впливом національної політики в європейських державах, де модернізація в другій половині XIX ст. вступила в завершальну фазу. Наприклад, Франція й Велика Британія інтегрували свої національні меншини більше, ніж Росія, а Австрія і Німеччина від 1860-х рр. проводили достатньо успішну політику зі створення сучасних націй у рамках імперії. На російську політику впливали й зовнішньополітичні цілі та обставини. Зокрема, політика стосовно кримських татар і вірмен залежала від стосунків Росії з Османською імперією, стосовно румун Бессарабії — визначалася з урахуванням виникнення румунської національної держави, стосовно українців — впливами з Австро-Угорщини.

10.2. ВЕЛИКОДЕРЖАВНА НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА ЦАРИЗМУ

Сучасна російська історіографія, всупереч історичним фактам, намагається всіляко ідеалізувати політику царизму у національному питанні: так, у підручнику «Новейшая история Отечества XX века» зазначається: «Об'єктивні факти історії доводять, що, незважаючи на недоліки в національній та релігійній політиці, не можна визнати вірним твердження В. Леніна (стаття «Соціалізм і війна», 1915), що Росія була «тюрмою народів». Ця фраза наводилася пізніше в «Короткому курсі історії ВКП(б), а потім, увійшла у всі підручники. Таке визначення Росії було викликано фанатичною політичною боротьбою Леніна з царизмом, намаганням використати в боротьбі за владу націоналістичні елементи. Всі народи розвивалися, зберігаючи свою мову і культуру, мали свою багату еліту, своє духовенство та церкви, створили власну інтелігенцію. В Росії існував імперський принцип рівності народів. Хоча в дійсності російський народ ніс основний тягар і переживав значні труднощі». Проте цю думку не підтверджують об'єктивні історичні факти. Насправді для національної політики Росії були характерні — **великодержавний шовінізм, русифікація** неруських народів, **державний антисемітизм**.

Великодержавний шовінізм — агресивна політика панівної нації, спрямована на пригноблення інших націй, позбавлен-

ня їх суверенітету, проповідь національної винятковості, панування великодержавної нації над бездержавними, переслідування, цькування, пригноблення націй, розпалювання національної ворожнечі і ненависті між народами.

Русифікація — державна політика, що мала забезпечити всебічну інтеграцію народів Російської імперії. Кінцева мета полягала у досягненні політичної лояльності, асиміляції неросійських етносів, тобто позбавлення їх власної національної ідентичності. Синонімом русифікації є асиміляція. Розрізняють такі види русифікації як **соціальна** — інтегрування до імперського середовища політичних еліт, **економічна** — протегування інтересам великоросійських виробників і торгівців, **культурна** — під якою слід розуміти культурно-мовну уніфікацію, в основі якої лежала насильницька заборона друкування книг неросійською мовою та національного шкільництва, русифікація освіти під приводом насадження викладання у освітніх закладах російською мовою. **Антисемітизм** — вороже ставлення до євреїв, яке знаходило вияв у правових обмеженнях, дискримінаціях, вигнаннях, погромах.

У національній політиці російського уряду чітко прослідковувалося дві лінії — «офіційно-охоронна», яка проповідувала ідею консерватизму у вирішенні національного питання та «ліберально-імперська» — проведення косметичних поверхових, неглибоких поступок національним рухам. Так, весною 1905 р. Комітет міністрів надіявся послабити національні рухи в Польщі поступками у питанні мови. Вирішено було дозволити викладати польською рідну мову і закон Божий, розмовляти на рідній мові під час шкільної перерви, викладати навчальні предмети польською мовою у початковій та середній школах і навіть за вибором студентів у вищих навчальних школах. Проти цих поступок рішуче виступив генерал-губернатор Привіслянського краю Г. Скалоні, який запропонував не поспішати зі шкільною реформою, щоб не створювати враження, що вона викликана революцією. В підсумку реформи було відкладено, а викладання деяких предметів польською мовою було дозволено лише у приватних гімназіях.

Влада не пішла на скасування заборони полякам посідати більшу частину посад на державній службі в Польщі. Було затверджено Миколою II в червні 1905 р. перелік обмежень у правах поляків, який включав таємний пункт про список посад, які не могли заміщатися особами «польського походження». Закон 26 грудня 1905 р. значно посилив контроль варшавського губернатора над католицькою Церквою, особливо в районах з переважанням уніатського населення. У 1912 р. Міністерство внутрішніх справ відкликала назад законопроект 1907 р., який дозволяв відкриття нових католицьких монастирів, посилаючись на свід-

чення про організацію монастирями «недозволеного таємного навчання в душі «войовничого націоналізму»».

Змушений в 1905-1907 рр. піти на поступки фінському національному рухові, уряд відразу ж після поразки революції знову взяв курс на ліквідацію фінляндської автономії. Вже у жовтні 1907 р. з ініціативи П. Столипіна створюється Особлива нарада у справах Фінляндії, яка розпочала підготовку відповідних законопроектів. Незабаром було розігнано фінляндський сейм, який не влаштував уряд своїми лівими поглядами, причому Столипін попередив, що якщо він не підкориться розпуску, то Петербург може застосувати військову силу. Оскільки і новий сейм зберігав майже попереднє політичне забарвлення, імператор запропонував поставити питання взагалі про доцільність його існування. Згідно Закону, затвердженого царем 17 червня 1910 р., загальноімперські закони, які торкалися Фінляндії, мали прийматися без врахування думки фінляндського сенату та сейму. Перелік питань, які відносилися до загального імперського законодавства, включав усі аспекти внутрішнього життя країни, основи державного ладу, суд, шкільну справу, законодавство про партії, пресу. Зразу ж після прийняття цього закону думою, лідер чорносотенців В. Пуришкевич радісно вигукував «Кінець Фінляндії!».

Відновився великодержавний тиск в українському питанні. Якщо в 1906 р. Міністерство освіти погодилося на використання української мови, як «допоміжної» «для пояснення того, чого учні не розуміють російською мовою», то в 1908 р. уряд відхилив законопроект, запропонований членами думи про початкове навчання українців рідною мовою. Нарада 1911 р. зробила наголос на тому, що оскільки малоросів і білоросів не можна віднести до іногородців, їх навчання «повинно було вестися російською мовою». В багатьох містах закриваються товариства «Просвіта», які виникли в перші дні російської революції. Переслідувалася самочинна українська преса. У лютому 1914 р. міністерство внутрішніх справ виступило проти пропозиції святкування ювілею Т.Г. Шевченка. Синод вважав «незручною» участь в ювілейних акціях православного духовенства. Єдиною поступкою для українців стало зняття заборони на друк з дозволу Синоду перекладів Євангелії українською мовою. Від українців та білоросів вимагалось по-старому усвідомлювати себе росіянами.

Рішення Комітету міністрів, які стосувалися національного питання в Прибалтиці, мали ліберальний характер, як винагороду за прихильність до твердої законної влади. Було дозволено знову відкрити дворянську німецьку гімназію в Ризі і вирішено не заважати заснуванню інших приватних закладів з німецькою мовою навчання. В початкових училищах відновлюється викладання на латиській та естонській мові.

Двічі впродовж 1905-1906 рр. правлячі кола поверталися до єврейського питання. Весною 1905 р. Комітет міністрів відзначав, що з державної точки зору вірним було б повне зрівняння євреїв в правах з рештою населення імперії. Проте влітку 1906 р. рада міністрів, знаючи стійкий антисемітизм імператора Миколи II, передбачила лише часткове скасування антиєврейського законодавства із збереженням смуги ослістості і процентної норми вступу до вищих навчальних закладів. У 1913-1914 рр. під приводом купівлі землі акціонерними товариствами з єврейським капіталом розробляються правила, за якими євреям заборонялося бути «керуючими нерухомим майном і директорами — розпорядниками таких підприємств». В країні бурхливо розвивалася антисемітська істерія. Кульмінацією став в 1913 р. суд в Києві над Бейлісом, обвинуваченого в ритуальному вбивстві православного хлопчика Ющинського.

Третьючервневим виборчим законом повністю позбавлялося представництва в думі населення Казахстану і Середньої Азії. Надіславши до I і II-ї державних дум опозиційних депутатів, вони, з погляду влади, виявили себе «недостатньо підготовленими для участі в законодавчій роботі держави». Все зростаючої уваги у владних структурах надавалося боротьбі з панісламізмом і пантюркізмом. Спеціальними циркулярами міністерство внутрішніх справ вимагало рішуче відкидати вплив Туреччини, як «культурно ворожої нам держави», не дозволяти допуск до обов'язків мулли осіб, які отримали освіту за кордоном, особливо в Туреччині, а також у новометодних медресе в Росії. В 1911 р. нарада у справах іногородців взяла курс на зменшення кількості рідних мов, на яких дозволялось початкове навчання, «оскільки, воно пробуджує національну самосвідомість іногородців».

Отже, твердження сучасних ідеологів «русского мира» «про імперську рівність неруських народів Росії, толерантність національної політики російського уряду» є черговим брехливим міфом. Для неруських націй, народностей, етносів Росія була жакливою «тюрмою народів».

10.3. РАДИКАЛІЗАЦІЯ НАЦІОНАЛЬНИХ РУХІВ

Придушення владою національних рухів у XIX ст. сприяло їх радикалізації. А посилення цих тенденцій, навпаки, змушувало її, в свою чергу, посилювати репресивні дії. В результаті — національне питання стало одним з дестабілізуючих факторів в імперії початку XX ст. До того ж, поразка Росії у війні з Японією зруйнувала міф про її військову могутність, а початок російської революції 1905-1907 рр. породив швидке піднесення національних рухів, які охопили практично всі народи країни, як на Заході, так і в Закавказзі, Середній Азії, Сибірі.

Загальними вимогами були зрівняння народностей у правах навчання на рідній мові, свобода віросповідання. Для значної частини народів надзвичайно актуальним стало земельне питання, під яким розумілися або захист своїх земель від російської колонізації (народи Казахстану, Середньої Азії, якути, буряти та інші), або боротьба селян за землю проти російських поміщиків, яка набула національного характеру в Прибалтиці, або поєднання земельного питання з національними гаслами в Грузії та Україні.

Відбувалася радикалізація у суспільно-політичних виступах мусульманських народів. Ще у 1880-1890-х рр. розпочався рух за реформування конфесійної школи з переходом на більш сучасні методи викладання, зокрема з арабської на татарську мову, з включенням до неї світських предметів (джадидизм). Усвідомлення мусульманами своєї мовної та конфесійної спільності (пантюркізм, панісламізм), поєднувалося з радикалізацією націоналістичних рухів. У серпні 1903 р. джадидисти з Поволжя, Закавказзя й Степового краю створили Мусульманський союз, який включив до своєї програми вимоги зрівняння своїх народів у всіх політичних, громадянських і релігійних правах.

У 1906 р. в Нижньому Новгороді відбувся з'їзд мусульман, який висунув план культурно-конфесійної автономії. Згідно нього, очолювати мусульман країни мав раїс-уль-іслам з правом особистої доповіді царю. На чолі існуючих мусульманських державних управлінь повинні бути виборні на п'ять років шейх-уль-іслами і ради (меджліси) з духовних і світських осіб. Мусульмани Семиріччя додавали до цього вимогу допустити державної думи представників від усіх п'яти народів регіону, а кавказці — створити в Тифлісі виборче представництво кавказьких мусульманських народів, пропорційно їх чисельності. Про бажання мати власного муфтія заговорили казахи.

Про запровадження свободи використання грузинської мови, ліквідацію обмежень грузин у правах на державній службі і відновлення автокефальної грузинської Церкви йшлося в петиції представників грузинського народу. Грузинське дворянство порушило питання про територіальну автономію.

Найбільшого розмаху досяг національний рух у Фінляндії та Польщі. Тут користувався широкою підтримкою лозунг територіальної автономії, за яким стояло намагання до повної державної незалежності. Значного поширення він набрав у середовищі української та грузинської інтелігенції.

Швидка активізація після Лютневої революції національно-сепаратистських рухів довела, що вони давно визрівали в країні. Головна складова цього процесу відбулася досить приховано, жодна існуюча література, а також архівні матеріали не дають можливості висвітлити його у повній мірі. Проте очевидно, що, як свідчать документи, зазнали краху т.з. «офіційно-охоронна» та «імперсько-ліберальна лінії»

в національному питанні. Як свідчить історія, при наявності певного ступеня зрілості етносів, які входять до складу багатонаціональної імперії, утримання їх в одній державі можливе лише за допомогою сили. Як тільки імперія виявляє її відсутність, вона розпадається. Після першої світової війни розвалилися три імперії, які зазнали поразки: Росія, Австро-Угорщина й Оттоманська Порта.

Отже, національні рухи, розпочинаються з руху за захист і розвиток власної культури. А в процесі зростання національної самосвідомості приходять, незалежно від щирості декларацій соціальних груп, які їх очолюють, до гасла територіальної автономії, а за певних обставин, які сприяють радикалізації вимог, — до повної незалежності.

Результати нової, спрямованої на посилену інтеграцію неросійського населення, політики були двоякими. З одного боку, в Російській імперії панував спокій і порядок, між 1864 і 1905 р. не відбулося жодного значного заворушення неросійського населення. Національні рухи більшості «молодих» народів було «підморожено». З іншого боку, ця ж політика сприяла мобілізації проти Росії не тільки освічених еліт, але й широких прошарків населення «старих» націй, наприклад, серед поляків, вірмен, а також мусульман Середньої Волги. Політика культурної русифікації та дискримінації загострювала національне питання і посилювала революційний рух, у якому найактивнішу участь брали представники неросійських народів.

Загальмувати розвиток національних рухів вдалося тільки на короткий час й тільки тому, що модернізація створювала передумови для нового піднесення національних рухів. Емансипація селянства, індустріалізація й урбанізація сприяли формуванню середнього класу в місті й на селі. Його утворення підготувало міцне соціальне підґрунтя національних рухів і забезпечило загальну інтеграцію і «молодих», і «старих» народів у нові нації. Поширення писемності зробило пропаганду ефективною, сприяло мобілізації одних на боротьбу за національно-культурну автономію, інших — за суверенітет. Розвиткові національних рухів допоміг російський «визвольний рух», який у війні проти самодержавства використовував і незадоволення національних меншин.

10.4. РОЗПАД РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Історичний досвід однозначно засвідчує, що не існує політики, яка могла б запобігти розпаду багатонаціональних імперій, але може бути знайдена політика, що амортизує такий розпад і зробить його менш болісним «розлученням». Відносно мирним було можливе розлучення народів після лютневої революції.

Події революції 1917 р. були соціальною революцією. Національні рухи поєднували національні вимоги з соціальними. Питання землі мало першочергове значення. Особливо вибу-

хонебезпечною комбінацією соціальних і національних факторів була там, де низи певної етнічної групи претендували на земельні володіння іншої етнічної групи. Рухи селянських народів Заходу часто спрямовувалися не лише проти російської, а й проти балто-німецької або польської еліти, тоді як кочівники Сходу мали сутички переважно з російськими поселенцями. Таким чином, у революції 1917 р. виявилось складне переплетіння соціальних і національних антогонізмів. Щодо їх співвідношення, то історіографічні погляди дослідників революції 1917 р. розходяться. Одні надають перевагу соціальним, інші національним. Цьому поляризованому погляду, на нашу думку, слід протиставити об'єднаний, який наголошує на співдії соціальних і національних факторів, на одночасності соціальних і національних рухів.

Падіння самодержавства народило в Росії феномен: всі неросійські народи почали вважати себе націями. Це було реакцією, антитезою колишній пригнобленості. При цьому не бралася до уваги обмежена здатність народів скористатися самовизначенням, не враховувалося і те, що так звані традиційні імперії, до якої відносилася й Російська, мають величезний запас живучості й будуть прагнути придушити національні рухи з метою відродження імперії, але вже дещо у модифікованому вигляді. На думку відомого російського історика В.П. Булдакова, в Росії при всіх ексцесах міжнаціональних сутичок на початку революції 1917 р. рівень сепаратизму, за винятком Польщі і Фінляндії, виявився невеликим. Навпаки культурно-автономістський компонент національних рухів був відносно потужним. Проте з часом національні рухи набирали силу в зв'язку з їх «солдатизацією» — неухильним збільшенням у середині країни маси озброєних національних формувань. Це можна проілюструвати на прикладі українізації армійських частин російської армії. Окремий націоналізм підігрівався й аграрним питанням, який надавав селянському рухові націоналістичних форм. До того ж лідери всіх національних рухів отримали запевнення у скасуванні національно-релігійних обмежень і сприянні заходам у галузі культурно-автономістського будівництва. Коли ж з'ясувалося, що коштів на культурно-автономістське будівництво у тимчасового уряду немає, відразу ж виникло незадоволення національною політикою центральної влади. Деякі опозиційні сили сподівалися, що з поваленням царизму національне питання в Російській імперії вирішиться автоматично. Однак, сталося інакше. Революція вивільнила національні рухи, довела їх до непередбачуваних розмірів. Але незабаром виявилось, що уряд стійко дотримувався ідеалу «єдиної й неподільної Росії» і це ще більше загострило національне питання.

Утім, лютнева революція принесла лібералізацію національної політики, яка перевищила завоювання революції 1905-1907рр.: усім громадянам Росії надавалися особисті національно-культурні

права й свободи. Було скасовано дискримінаційне законодавство, яке зачіпало насамперед євреїв та інородців, відновлено автономію Фінляндії та Королівства Польського. Проте за іншими націями Російської імперії автономії не визнавали. Вимоги про неї відхилялися, їх вирішення відкладалося до скликання Установчих зборів. Така політика спричинила «вибух» національних рухів в Україні, Прибалтиці, Закавказзі, Поволжі й Середній Азії. Це продемонстрували результати виборів до Установчих зборів у листопаді 1917 р. Більшість неросіян обирала до Установчих зборів неросійську партію, а свою національну. У першу чергу це стосувалося українських партій. Вони отримали понад 70% усіх голосів, причому лєвова частина дісталася українським соціал-революціонерам. Різким контрастом була ситуація в Білорусі, де національні партії одержали менше 1% голосів. На Закавказзі три великі етнічні групи віддали голоси за національні партії: грузини — за меншовиків, вірмени — за дашнаків, азербайджанці — за мусаватистів. У Поволжі та Приураллі татари й башкири голосували за національні партії, які набрали 55% голосів. У Казахстані казахські партії зібрали три чверті голосів.

Отже, вибори до Установчих зборів показали, що в листопаді 1917 р. більшість неросіян висловилися за національні партії. Проте цивілізованому легітимному вирішенню національного питання завадило взяття більшовиками влади у Петрограді та великих російських містах наприкінці жовтня — на початку листопада 1917 р. На цю подію більшість національних сил відреагували вичікувано. Декрети про землю і мир, а також проголошення 2 листопада 1917 р. Декларації прав народів Росії, у якій підтверджувалося право націй на самовизначення, аж до відокремлення, залишали сподівання на мирне розлучення. Проте співпраця з більшовицькою партією Леніна, котра вимагала централізації та неподільної влади, й підпорядковувала право націй на самовизначення принципів класової боротьби, унеможливила такий перебіг подій. Першим виразним сигналом став розпук більшовиками Установчих зборів 5-6 січня 1918 р. Все це посилювало відцентрові сили і до лютого 1918 р. Фінляндія, Естонія, Литва, Україна, Молдавська республіка (Бессарабія) проголосили незалежність. У березні до цього акту долучилася Білорусія, а в квітні — Закавказька федерація, Тимчасовий мусульманський уряд у Туркестані, Аляшська орда в Казахстані, Центральна рада в Башкирії. Коаліція гірських народів Північного Кавказу проголосили територіальну автономію. До літа 1918 р. від Росії відійшли Польща, Литва, Україна, Естонія, Латвія, більша частина Білорусії, Бессарабія, Грузія, Вірменія та Азербайджан. На Північному Кавказі, Казахстані, Середній Азії, Сибірі значний вплив мали автономістські рухи. Це означало, що через півроку після жовтневого перевороту більшовицька Росія втратила майже всі окраїнні області.

Російська імперія розпадалася за двома варіантами. **Перший — фінляндський.** Він означав, що Фінляндія, Польща, Естонія, Латвія, Литва проголосили себе незалежними від більшовицької Росії національними державами, які відкинули ідею об'єднання їх у союз з більшовицькою Росією. Бессарабія возз'єдналася з Румунією. **Другий — український.** Більшовицькій Росії вдалося насадити тут радянську владу і створити умови для об'єднання їх у нову радянську імперію за українським варіантом. У 1922 р. створено СРСР у складі Російської, Української, Білоруської, Грузинської, Вірменської й Азербайджанської радянських республік на засадах радянського федералізму, який мав дві форми: договірну та автономну. До складу першої увійшли децю пізніше Казахська, Узбецька, Киргизька, Туркменська, Таджикицька радянські республіки. У 1940 р. Сталін за допомогою сили включив до складу СРСР Естонську, Латвійську, Литовську, Молдавську і Карело-Фінську республіки і майже відновив, за винятком Фінляндії і Польщі, територію Російської імперії.

Радянська імперія — СРСР проіснувала 73 роки і розпалася за тим же сценарієм, що і Російська імперія.

ВИБРАНА БІБЛІОГРАФІЯ

Українські видання:

1. Гімпельсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження та природного націоналізму / Б. Гімпельсон. — 2-ге вид., переробл. вид. — К., 2001.
2. Грицак Я. Нарис історії України: Формування модерної української нації XIX-XX століть / Я. Грицак. — 2-ге вид. — К., 2000.
3. Зашкільняк Л.О. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів / Л.О. Зашкільняк, М.Г. Крикун. — Львів, 2002.
4. Зашкільняк Л.О. Історія Центрально-Східної Європи / за ред. Л.О. Зашкільняка. — Львів, 2001.
5. Поліщук Т. Історія Росії XIX — поч. XX ст. / Т. Поліщук. — Львів, 2008.
6. Рибак І.В. Історія народів Росії XIX — поч. XX ст. / І.В. Рибак. — Кам'янець-Подільський, 2012.
7. Україна і Росія в історичній перспективі. Нариси в 3-х т. / відповідальний ред. В.А. Смолій. — Т.1.: Верстюк В.Ф., Горобець В.М., Толочко О.П. Українські проекти в Російській імперії. — К., 2004.
8. «Українське питання» в Російській імперії (кінець XIX — початку XX ст.): В 3-х ч. — К., 1999.

Література радянської доби:

1. Аганян У.П. Роль России в исторических судьбах армянского народа / У.П. Аганян. — М., 1978.
2. Аннапесов М.А. Присоединение Туркменистана к России: правда истории / Н.С. Аннапесов // Вопросы истории. — 1989. — №11. — С. 70-87.
3. Блиев М.М. Кавказская война: социальные истоки, сущность / М.М. Блиев // История СССР. — 1983. — №2. — С. 73-87.
4. Гаджиев В.Г. Входжение Чечено-Ингушетии в состав России / В.Г. Гаджиев // История СССР. — 1980. — №5. — С. 3-15.
5. Галданова Г.Р. Ламаизм в Бурятии XVIII — начала XX века. Структура и социальная роль культовой системы / Г.Р. Галданова. — Новосибирск, 1983.
6. Галоян Г.А. Россия и народы Закавказья / Г.А. Галоян. — М., 1976.
7. Долгих Б.О. Родовой и племенной состав народов Сибири в XVII в. / Б.О. Долгих. — М. — 1960.
8. Зайончковский Л.А. Судебные и административные преобразования в Прибалтике / Л.А. Зайончковский // Проблемы общественной мысли и экономическая политика России XIX-XX в. — М., 1972.
9. История Сибири: С древнейших времен до наших дней. — Ленинград, 1968. — Т. 1-2.
10. Карагодин А.И. Калмыцкое духовенство в XIX вв. / А.И. Карагодин // Вопросы истории. Ламаизм в Калмыкии. — Елиста, 1987.

11. Киняпина Н.С. Кавказ и Средняя Азия во внешней политике России / Н.С. Киняпина, М.М. Блиев, В.В. Дегоев. — М., 1984.
12. Крупников П.С. Полвека истории Латвии глазами немцев (конец XIX в. — 1945) / П.С. Крупников. — Рига, 1989.
13. Сургуладзе А. Прогрессивные последствия присоединения Грузии к России / А. Сургуладзе. — Тбилиси, 1982.
14. Федоров М.М. Правовое положение народов Восточной Сибири (XVII — начало XX века) / М.М. Федоров. — Якутск, 1978.
15. Халфин Н.А. Присоединение Средней Азии к России / Н.А. Халфин. — М., 1965.
16. Халфин Н.А. Россия и ханства Средней Азии. (первая половина XIX в.) / Н.А. Халфин. — М., 1974.

Сучасні публікації:

1. Аванян Ж.А. Армянский просветитель Йосиф Эмин (1726-1809) / Ж.А. Аванян // Новая и новейшая история. — 1998. — №1.
2. Андреева Н.С. Прибалтийско-немецкое дворянство и политика российского правительства в начале XX века / Н.С. Андреева // Вопросы истории. — 2008. — №1.
3. Балакин В.Н. Причины и последствия русско-японской войны 1904-1905 годов / В.Н. Балакин // Новая и новейшая история. — 2004. — №6.
4. Баров А.К. Кавказская война в современных дискуссиях и интерпретациях / А.К. Баров // Российская история. — 2011. — №3.
5. Бахтурина А.Ю. Столыпин и управление окраинами Российской империи / А.Ю. Бахтурина // Российская история. — 2014. — №2.
6. Благодестных И.М. Бессарабия на перекрестке европейской политики / И.М. Благодестных. — М., 1996.
7. Блиев М.М. Кавказ: земля и кровь. Россия в Кавказской войне / М.М. Блиев // Отечественная история. — 2001. — №6.
8. Блиев М.М. Кавказская война: 1817-1864 гг. / М.М. Блиев, В.В. Дегоев. — М., 1994.
9. Блиев М.М. О некоторых проблемах присоединения народов Кавказа к России / М.М. Блиев // История СССР. — 1991. — №6.
10. Булдаков В.П. Кризис империи и революционный национализм начала XX века в России / В.П. Булдаков // Вопросы истории. — 2000. — №1.
11. Виноградов В.Н. Канцлер А.М.Горчаков: Триумф в Лондоне и черные дни в Берлине / В.Н. Виноградов // Новая и новейшая история. — 2003. — №2, 3.
12. Виноградов В.Н. Пять веков внешней политики России / В.Н. Виноградов, Т.М. Исламов, А.В. Ревякин // Новая и новейшая история. — 2004. — №1.
13. Волховский М.А. Национальный вопрос во внутренней политике правительства в годы русской революции / М.А. Волховский // Отечественная история. — 2003. — №5.
14. Гасаналиев М. Русско-иранская война 1804-1813 гг. и Северный Кавказ / М. Гасаналиев // Вопросы истории. — 2009. — №9.
15. Гасанов М.Р. К вопросу о присоединении Дагестана к России (200 летию Гюлистанского договора) / М.Р. Гасанов // Российская история. — 2013. — №6.

16. Геллер М. История Российской империи : в 3-х т. / М. Геллер. — М., 1997. — Т. 1-3.
17. Георгиев В.А. Имам Шамиль: пророк, властелин, воин / В.А. Георгиев // Отечественная история. — 2002. — №4.
18. Гетманский А.Э. Политика России в польском вопросе (60-е годы XIX века / А.Э. Гетманский // Вопросы истории. — 2004. — №5.
19. Гордин Я.А. Кавказ: земля и кровь. Россия в Кавказской войне XIX века / Я.А. Гордин. — СПб., 2000.
20. Горизонтов Л.Е. Парадоксы имперской политики. Поляки в России и русские в Польше (XIX — начало XX в.) / Л.Е. Горизонтов. — М., 1999.
21. Григорян И.В. Адам Ежи Чарторыйский (1770-1861 гг.) / И.В. Григорян // Новейшая история. — 2002. — №3.
22. Гришкина М.В. Удмурты: присоединение и механизмы адаптации в Российском государстве / М.В. Гришкина // Российская история. — 2010. — №3.
23. Гросул В.Я. Национальные движения в России в конце XIX ст. / В.Я. Гросул // Российская история. — 2015. — №2.
24. Дамешек Л.М. Внутренняя политика царизма и народы Сибири (XIX начало XX в.) / Л.М. Дамешек. — Иркутск, 1986.
25. Дякин В.С. Национальный вопрос во внутренней политике царизма: (XIX в.) / В.С. Дякин // Вопросы истории. — 1995. — №9; 1996. — №11-12.
26. Дяков В.А. Славянский вопрос в дореволюционной России / В.А. Дяков. — М., 1993.
27. Завалишин А.Ю. Об истоках современных проблем народов Сибири и Дальнего Востока / А.Ю. Завалишин // История СССР. — 1991. — №3.
28. Западные окраины Российской империи / научн. ред. М. Долбилов, А. Миллер. — М., 2006.
29. Зверев В.Ю. К вопросу об этноконфессиональных подходах внутренней политики России в начале XX века / В.Ю. Зверев // Отечественная история. — 2003. — №5.
30. Зорин В.Ю. К вопросу об конфессиональном компоненте внутренней политики России начала XX века / В.Ю. Зорин // Отечественная история. — 2003. — №5.
31. Из истории и мифологии революции. Почему евреи? // Отечественная история. — 2000. — №2. — С. 89-101
32. История народов Северного Кавказа XVIII-XIX вв. — М., 1998.
33. Исхаков С.М. Отношения российских мусульман к Первой мировой войне / С.М. Исхаков // Российская история. — 2014. — №5.
34. Итенберг Б.С. Военачальник и администратор на Кавказе (М.Т. Лорис-Меликов) / Б.С. Итенберг // Отечественная история. — 2004. — №1.
35. Кабузан Б.М. Немецкое население в России в XVIII — начале XX века / Б.М. Кабузан // Вопросы истории. — 1989. — №12.
36. Кабузан В.М. Естественный прирост, миграция и рост населения Европы и Российской империи в XVIII — начала XX в. / В.М. Кабузан // Отечественная история. — 2001. — №5.
37. Кабузан В.М. Народы России в первый половине XIX в.: Численность и этнический состав / В.М. Кабузан. — М., 1992.
38. Камзолова А.А. Политика самодержавия в Северо-Западном крае в 1860-1870-х гг. / А.А. Камзолова // Отечественная история. — 2004. — №4.

39. Кан А.С. Великое княжество Финляндское в освещении финских историков / А.С. Кан // Отечественная история. — 2007. — №6.
40. Каппелер А. Две традиции в отношениях России к мусульманским народам Российской империи / А. Каппелер // Отечественная история. — 2003. — №2.
41. Карнаухова М.Е. Реформа системы образования в Царстве Польском в 1864-1867 / М.Е. Карнаухова // Вопросы истории. — 2006. — №7.
42. Кобахидзе Е. Ресурсы позднеимперской «русификации» на Северном Кавказе / Е. Кобахидзе // Российская история. — 2016. — №3.
43. Кобахидзе Е.Н. Интеграция осетин в судебно-административную систему Российской империи / Е.Н. Кобахидзе // Российская история. — 2012. — №4.
44. Конев А.Ю. Народы Северо-Западной Сибири в XIX столетии: обычное право и имперское законодательство / А.Ю. Конев // Отечественная история. — 2004. — №2.
45. Котюкова Т.В. Восстание туркмен в Хивинском ханстве в 1916 г. / Т.В. Котюкова // Вопросы истории. — 2009. — №9.
46. Кривопалов А.А. Царство Польское в стратегических взглядах фельдмаршала И.В. Паскевича / А.А. Кривопалов // Российская история. — 2012. — №5.
47. Кудрявцев Е.П. Россия и Турция на рубеже XVIII-XIX вв.: от войн к союзным договорам / Е.П. Кудрявцев // Новая и новейшая история. — 1996. — №6.
48. Кузнецов В.Н. Черносотинцы в Поволжье / В.Н. Кузнецов // Вопросы истории. — 2008. — №8.
49. Локшин А.Е. Отношение в России к сионизму в начальный период его деятельности (1897-1904) / А.Е. Локшин // Вопросы истории. — 2010. — №8.
50. Любинчанковский С.В. Кризис системы местного управления в последнее десятилетие существования Российской империи / С.В. Любинчанковский // Отечественная история. — 2003. — №1.
51. Мамед Эмин Расулзаде. Национальное движение в Азербайджане / Мамед Эмин Расулзаде // Вопросы истории. — 2002. — №2.
52. Миллер А. Империя Романовых и национализм: Эссе по методологии исторического исследования / А. Миллер. — М., 2006.
53. Миндлин А.Б. Политика С.Ю. Витте по «Еврейскому вопросу» / А.Б. Миндлин // Вопросы истории. — 2004. — №4.
54. Муханов В.М. Проекты создания миссионерского общества на Кавказе: от Ермолова до князя А.И. Барятинского / В.М. Муханов // Российская история. — 2016. — №3.
55. Омелянчук И.В. Социальный состав черносотенных партий в начале XX века / И.В. Омелянчук // Отечественная история. — 2004. — №2.
56. Познанский В.В. Очерк формирования русской национальной культуры. Первая половина XIX века / В.В. Познанский. — М., 1995.
57. Полунов А.Ю. О религии в империи: миссии, обращения и веротерпимость в царской России / А.Ю. Полунов // Отечественная история. — 2003. — №5.
58. Поляков Ю.А. Финляндская автономия в Российской империи / Ю.А. Поляков // Вопросы истории. — 2008. — №8.

59. Пчелов Е.В. Территориальный титул российских государей: структура и принципы формирования / Е.В. Пчелов // Российская история. — 2010. — №1.
60. Редькина О.В. Староверы нижней Волги и Дона в конце XIX–XX века / О.В. Редькина // Российская история. — 2012. — №4.
61. Редькина О.Ю. Староверы Нижней Волги и Дона в конце XIX–XX в. / О.Ю. Редькина // Российская история. — 2012. — №4.
62. Русское православие: вехи истории / науч. ред. А.И. Клибанов. — М., 1989.
63. Сахаров А.Н. 1809 в истории России и Финляндии / А.Н. Сахаров // Российская история. — 2010. — №3.
64. Селезнев Ф.А. Старообрядчество как контрэлита / Ф.А. Селезнев // Российская история. — 2014. — №4.
65. Семенов В.А. Немцы России / В.А. Семенов // Отечественная история. — 2000. — №5.
66. Степанов С.А. Черная сотня / С.А. Степанов. — М., 2005.
67. Тиханова А.В. Российская политика в отношении швейцарских колонистов в первой половине XIX в. / А.В. Тиханова // Вопросы истории. — 2010. — №8.
68. Тихонов А.К. Исламский фактор в Поволжье / А.К. Тихонов // Отечественная история. — 2007. — №3.
69. Трепалов В.В. Западная Сибирь после Ермака: российское «царство» и татарский «юрт» / В.В. Трепалов // Российская история. — 2012. — №2.
70. Трепалов В.В. Народы России в школьных учебниках по отечественной истории (до XX в.) / В.В. Трепалов // Отечественная история. — 2003. — №1.
71. Трепалов В.В. Народы России в школьных учебниках по Отечественной истории / В.В. Трепалов // Отечественная история. — 2003. — №1.
72. Трепалов В.В. Три столетия территориального расширения России / В.В. Трепалов // Отечественная история. — 2003. — №4.
73. Трепалов В.В. Хан Абулхаир: полководец, правитель, политик / В.В. Трепалов // Отечественная история. — 2001. — №2.
74. Френкель Й. Пророчество и политика. Социализм, национализм и русское еврейство / Й. Френкель. — М., 2008.
75. Циунчук Р.А. Национальный вопрос в Государственной Думе накануне и в годы Первой мировой войны / Р.А. Циунчук // Российская история. — 2014. — №5.
76. Чернуха В.Г. Внутренняя политика царизма с середины 50-х до начала 80-х годов XIX в. / В.Г. Чернуха. — Л., 2008.
77. Шевкун П.В. Укрепление православия в Западных губерниях Российской империи: присоединение униатов в 1830-х гг. / П.В. Шевкун // Вопросы истории. — 2012. — №9.
78. Юрчаков В.А. Мордовский этнос в системе Российской империи XVIII — начала XX века / В.А. Юрчаков // Отечественная история. — 2004. — №5.

Закордонні праці:

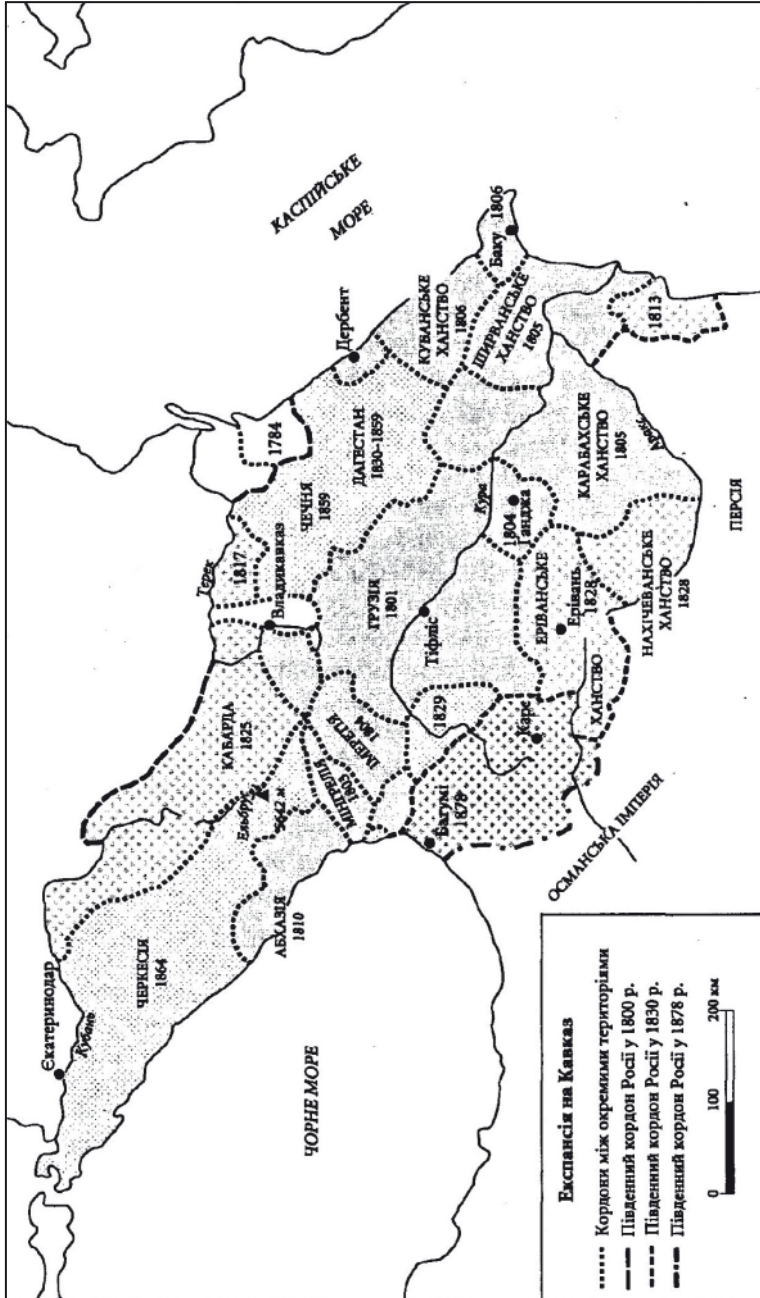
1. Дыбковская А. История Польши с древнейших времен до наших дней / А. Дыбковская, М. Жарын, Я. Жарын. — Варшава, 1995.
2. Весна народов: этнополитическая история Волго-Уральского региона. Сб. документов / под ред. К. Мацузато. — Саппоро, 2002.
3. Забытые страницы Южной Бессарабии (1856-1861 гг.). Сборник документов и материалов. — Chisinau, 2012.
4. Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад / А. Каппелер ; пер. з нім. Х. Назаркевич ; наук. ред. М. Крикун. — Львів, 2005.
5. Юссима О. Политическая история Финляндии: 1809-1995 / О. Юссима, С. Хентило, Ю. Невикиви. — М., 1998.
6. Томпсон Е.М. Трубадури імперії: Російська література і колоніалізм / Е.М. Томпсон ; пер. з анг. — К., 2006.
7. Хоскинг Дж. Россия: народ и империя (1552-1917) / Дж. Хоскинг ; пер. с анг. — Смоленск, 2000.
8. Шпорлюк Р. Імперія та нація / Р. Шпорлюк ; пер. с анг. — К., 2000.
9. Snyder T. The Reconstruction of Nation: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus. 1569-1999 / T. Snyder. — New Haven ; London, 2003.

КАРТОСХЕМИ

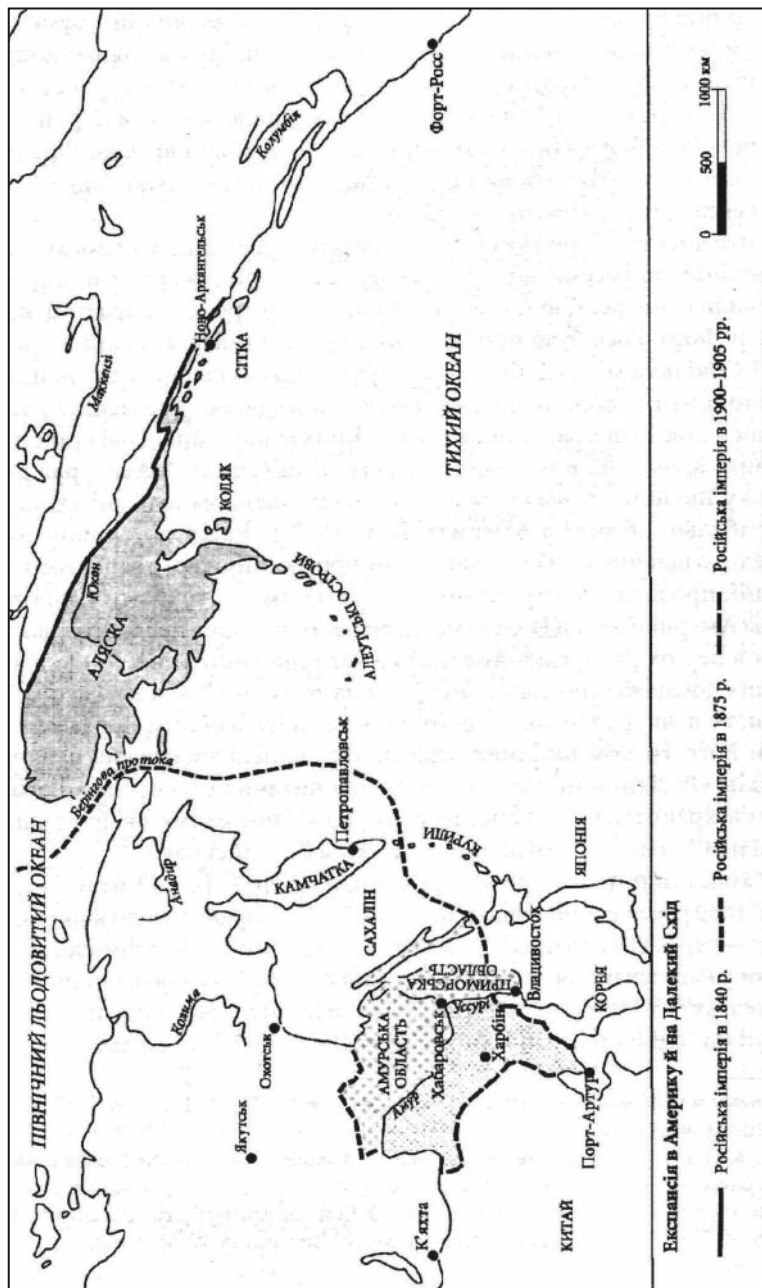
1. Експансія Росії на Захід

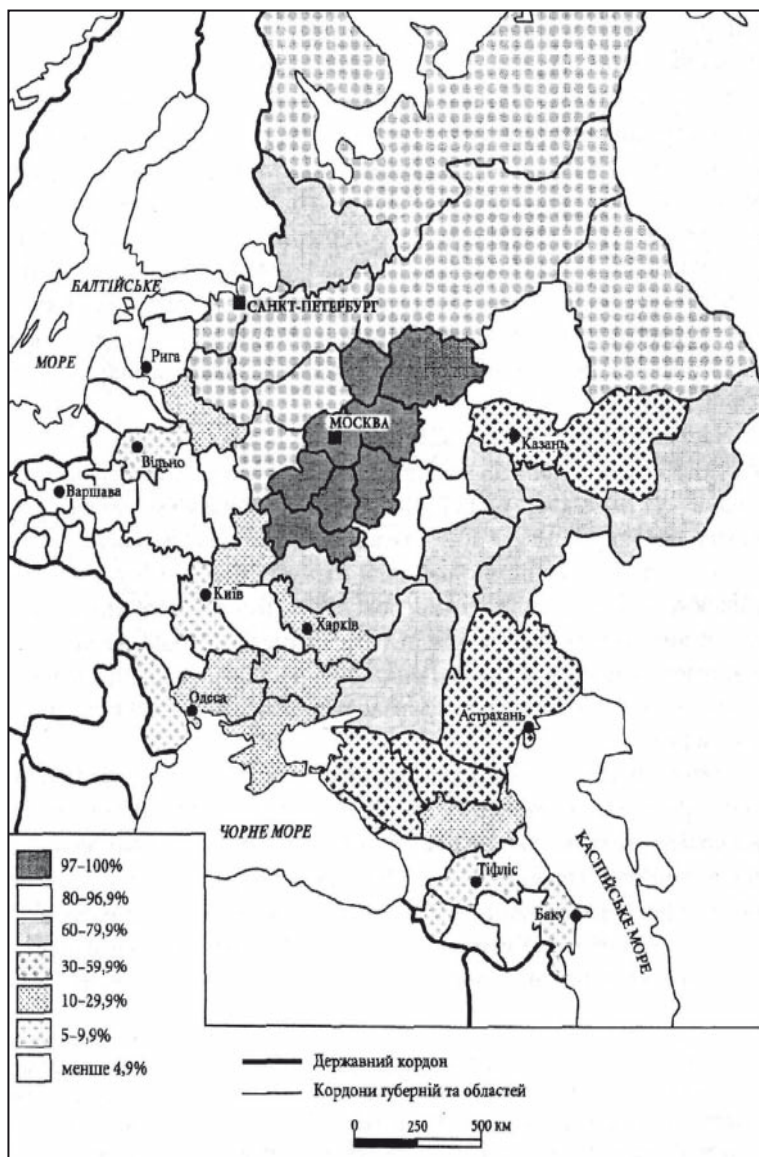
2. Експансія Росії на Кавказі

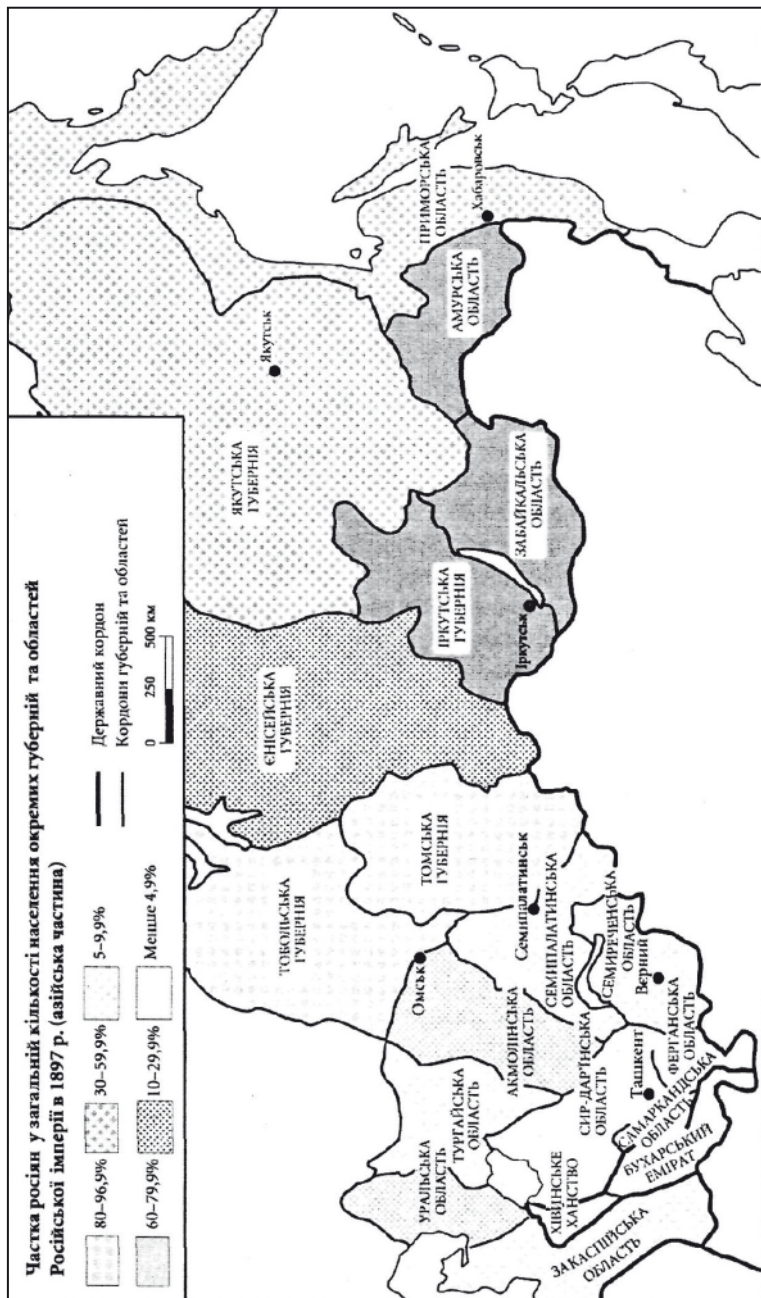
3. Територіальні надбання Росії на Далекому Сході та Америці

5. Частка росіян у загальній кількості населення окремих губерній та областей Російської імперії в 1897 р. (європейська частина)

6. Частка росіян у загальній кількості населення азійської частини Російської імперії

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

РИБАК Іван Васильвич,

кандидат історичних наук, професор, завідувач кафедри
архівознавства, спеціальних історичних
та правознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського
національного університету імені Івана Огієнка

**РОСІЙСЬКА ІМПЕРІЯ: ПОЛІЕТНІЧНІСТЬ,
ТЕРИТОРІАЛЬНЕ РОЗШИРЕННЯ,
ЗАНЕПАД ТА РОЗПАД**

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

Підписано до друку 14.12.2017 р. Гарнітура «Petersburg».
Папір офсетний. Друк різнографічний.
Формат 60x84/16. Умовн. друк. арк. 7,7. Обл.-вид. арк. 8,9.
Тираж 100. Зам. № 799.

Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка,
вул. Огієнка, 61, м. Кам'янець-Подільський, 32300.
Свідоцтво серії ДК № 3382 від 05.02.2009 р.

Надруковано в Кам'янець-Подільському національному
університеті імені Івана Огієнка,
вул. Огієнка, 61, м. Кам'янець-Подільський, 32300.